HISTORY STUDIES

INTERNATIONAL JOURNAL OF HISTORY

ISSN: 1309 4173 / (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume: 13, Issue: 1, February 2021

www.historystudies.net

SİYASİ YASAKLARIN SONU: 6 EYLÜL 1987 REFERANDUMUNDA ERDAL İNÖNÜ ve BÜLENT ECEVİT'İN FAALİYETLERİ

*End of Political Bans: Activities of Erdal İnönü and Bülent Ecevit During
the Referendum of 6 September 1987*

Dr. Onur ÇELEBİ

Yozgat Bozok Üniversitesi

celebi_sentez@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0002-1151-8492

Makale Türü-Article Type : Araştırma Makalesi-Research Article
Geliş Tarihi-Received Date : 31.10.2020
Kabul Tarihi-Accepted Date : 16.01.2021
DOI Number : 10.9737/hist.2021.989

Atıf – Citation:

Onur Çelebi, "Siyasi Yasakların Sonu: 6 Eylül 1987
Referandumunda Erdal İnönü ve Bülent Ecevit'in Faaliyetleri",
History Studies, 13/1, Şubat 2021, s. 301 – 322.

SİYASİ YASAKLARIN SONU: 6 EYLÜL 1987 REFERANDUMUNDA ERDAL İNÖNÜ ve BÜLENT ECEVİT'İN FAALİYETLERİ

*End of Political Bans: Activities of Erdal İnönü and Bülent Ecevit During the Referendum of 6
September 1987*

Dr. Onur ÇELEBİ

Öz

Demokratik rejimlerle yönetilen ülkelerde sorunların üstesinden gelmek için mucize bir ilaç aranmaz ya da bir sihirbaza gerek duyulmaz, sistem ihtiyacı olan ilacı da gerek duyulan adamı da kurumsallaşmanın beraberinde getirdiği artı değerler sayesinde gerektiği zaman çıkarma imkânına sahiptir.

Türkiye’de yaşanan askeri darbeler ve müdahaleler sonucunda medis ve siyasi partiler ya kapatılmış ya da zarar görmüştür. Böyle olunca da hem demokrasi hem de siyasi partiler kurumsallaşamamış ve kitleler “partiden çok bir liderin peşine” düşmüşlerdir yani liderler partilerin önüne geçmişlerdir. İkinci adamlar yetişmemiş, partiye ve ilkelere bağlılık diye bir şey kalmamıştır. Bunun sonucunda siyasette adı resmen konulmamış bir tür liderler rejimi ortaya çıkmıştır. 12 Eylül 1980 darbesinde de askeri yönetim, meclisi ve siyasi partileri feshetmiş, 1982 Anayasası’na eklediği geçici bir maddeyle de 12 Eylül öncesi politikacılarına siyaset yasağı getirmiştir.

Bu çalışmada dönemin süreli yayınları temel alınmış, telif eserlerden de istifade edilmiştir. Çalışmada siyasilere yasak getiren ve bir darbe ürünü olan 1982 Anayasası’nın Geçici 4. Maddesine karşı Türkiye’deki sol siyasetin önde gelen isimleri olan Erdal İnönü ve Bülent Ecevit’in nasıl bir davranış sergiledikleri ilkeler ve çıkarlar bağlamında ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Erdal İnönü, Bülent Ecevit, Siyaset Yasakları, Basın

Abstract

The countries which are administered with democratic regimes do not seek miraculous recipes or do not need magicians to overcome existing problems. Their system has the capability of offering the needed recipes and person thanks to values derived from institutionalization.

In Turkey, the parliament and political parties have been closed or weakened by the military coups and interventions. Thus, neither democracy nor political parties have not completed their institutionalization and the masses followed “the leader more than parties”. In other words, the leaders overshadowed their parties. The second men have not raised and commitment to parties and principles have not developed. Therefore, an unnamed regime of leaders has emerged in the Turkish political life. After the military coup of 12 September of 1980, the military administration abolished the parliament and political parties. The politicians who were in service before the coup were banned from political life with a temporary article added to the 1982 Constitution.

This study has been primarily based on the publications of the period though other academic works have been also consulted. In the study, activities of Erdal İnönü and Bülent Ecevit, leading figures of the left wing in Turkey, against the temporary 4th Article of 1982 Constitution that banned the politicians from political life will be explained.

Keywords: Erdal İnönü, Bülent Ecevit, Political Prohibitions, Press

Giriş

Dönemin Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren'in liderliğindeki Türk Silahlı Kuvvetleri, 12 Eylül 1980 tarihinde askeri darbe girişiminde bulunmuş ve ülke yönetimine el koymuştur.¹ Darbeyi gerçekleştiren üst komutanlar grubu kendilerine Milli Güvenlik Konseyi (MGK) adını vermişlerdir. Kenan Evren, Devlet Başkanlığı ve MGK Başkanlığı görev ve yetkilerini de üzerine almıştır. 1971'deki askeri müdahale ile mukayese edildiğinde bu darbe hareketinin çok daha köktenci olduğu görülmüştür. Zira yönetimi eline alan MGK, hükümeti ve meclisi feshetmiş, tüm yurttaki sıkıyönetim ilan etmiştir. 16 Ekim 1981 tarihinde de siyasi partileri kapatmıştır.²

Askeri rejimin kontrolü altında bulunan Türkiye'de 7 Kasım 1982 tarihinde ise hazırlanan yeni anayasa referanduma sunulmuştur. Tüm aksaklık ve eksikliklerine rağmen seçmenlerin % 91,4'ü tarafından kabul edilen yeni anayasanın "Geçici 4. Maddesi" ile de 12 Eylül öncesi dönemin siyasetçileri, uzun sürecek bir bekleyişe gireceklerinin ilk işaretini almışlardır. Buna göre kapatılan siyasi partilerin liderleri ile yönetici kadrolarına on yıl, bazı milletvekili ve senatörler ile Meclis dışındaki parti yönetici kadrolarına beş yıl siyaset yasağı getirilmiştir.³

Kenan Evren, başlangıçta siyasi yasak koymayı düşünmediklerini ancak Demirel ve Ecevit'in davranışlarının bu durumu zorunlu kıldığını anılarında ifade etmiştir.⁴ Peki, Demirel ve Ecevit'in hangi faaliyet ya da davranışları Evren için siyasi yasakları gerekli kılmıştır?

Evren'e göre askeri müdahalenin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra hem Ecevit hem de Demirel gizli kapaklı faaliyetlere girişmişlerdir.⁵ Amaçları tekrar iktidara gelmek ve 12 Eylül askeri yönetiminden hesap sormaktır.⁶ Buna göre Demirel, Güniz Sokak'taki evini bir tür parti genel merkezi gibi kullanmış, sabahtan akşama kadar taşradan gelen partilileriyle görüşmüş ve teşkilatına dağılmamaları hususunda gerekli direktifleri vermiştir. Ecevit ise yine Evren'e göre sırf askeri rejim ile mücadele etmek için haftalık "Arayış" isimli bir dergi çıkarmıştır. Ayrıca her iki lider de Batılı devletlerin temsilcileri ve basın organlarıyla görüşüp beyanatlar vermişlerdir ki bu da Evren'i ve MGK üyelerini ciddi anlamda rahatsız etmiştir.⁷

Aslında Evren'in bu durumu herhangi bir askeri darbe içerisinde yer alan kişilerin yasal hükümeti ya da lideri alaşağı ettikten sonrasında karşılaştıkları psikolojik bir hadisedir. Yani yasal olanın bir yolunu bulup tekrar iktidara geleceği ve onu koltuğundan eden gayri resmi kişi ya da güçlerden hesap soracağı endişesidir. Şimdi Evren ve MGK üyeleri bunu yaşamaktadırlar. Bu yüzden de o dönemdeki askeri rejim için 11 Eylül'ün siyasi parti liderleri ciddi bir tehdit olarak algılanmışlardır. Askeri rejim için onları idam etmek ise çözüm değildir. Zira ortada bir 27 Mayıs tecrübesi bulunmaktadır. Bu işi kamuoyunun ve dış dünyanın tepkisini (çok) çekmeden halletmek

¹ 12 Eylül 1980 askeri darbesi esnasında Adalet Partisi (AP) Genel Başkanı Süleyman Demirel, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Başkanı Bülent Ecevit, Milli Selamet Partisi (MSP) Genel Başkanı Necmettin Erbakan ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) Genel Başkanı Alparslan Türkeş gözaltına alınmıştır. Liderlerden Demirel ve Ecevit'in asker güvencesi altındaki zorunlu ikameti bir ay sürerken, haklarında ceza davası açılan Necmettin Erbakan bir yıl, Alparslan Türkeş ise dört buçuk yıl kadar tutuklu kalmıştır. Yavuz Donat, *Cumhuriyetin Kara Kutusu: Süleyman Demirel Anlatıyor*, Merkez Kitaplar, İstanbul 2005, s.27.

² "Siyasi Partiler Feshedildi", *Cumhuriyet*, 17 Ekim 1981, s.1,9.

³ İçişleri Bakanlığı tebliğine göre 242'si 10 yıl, 481'i 5 yıl olmak üzere toplam 723 kişi siyaset yasağı kapsamına alınmıştır. "Siyaset Yasağına Giren 723 Kişi Açıklandı", *Milliyet*, 30 Nisan 1983, s.1,13.

⁴ Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, Cilt: 2, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991, s. 133.

⁵ Kapatılan Milliyetçi Hareket Partisi'nin Genel Başkanı Alparslan Türkeş'le, Milli Selamet Partisi'nin Genel Başkanı Necmettin Erbakan'ın tutuklu olarak mahkemeleri devam ettikinden, bu iki parti mensubunun (bu konuda) faaliyetleri Evren için göze çarpmıştır. Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, Cilt: 4, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991, s. 210.

⁶ Evren, *age*, Cilt: 2, s.373.

⁷ Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, Cilt: 3, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991, s. 136,143.

gerekir. Şayet, 11 Eylül'ün siyasi parti liderleri ve çevresindekiler bir daha siyaset ile meşgul olmazlarsa iktidara gelemezler, iktidara gelemezlerse muktedir de olamazlar. Kısacası askeri rejim için 11 Eylül'ün politikacılarına siyaseti engellemek sorunu kökten çözecektir gibi görünmektedir.⁸ Bu doğrultuda askeri rejim yavaş yavaş planını devreye sokmuştur. Önce görüldüğü üzere, 16 Ekim 1981 tarihinde siyasi partiler feshedilmiştir.⁹ Sonra da 2 Mart 1982 tarihinde Bülent Ecevit'in "Arayış" isimli dergisinin yayın hayatına son verilmiştir.¹⁰ En nihayetinde ise askeri yönetim, 12 Eylül öncesinin siyasi parti liderlerine ve yöneticilerine getirdiği siyaset yasakları ile ileride kendisine yönelecek olası bir tehlikeyi bertaraf etmeye çalışmıştır.

Referandumdan sonra sıra diğer adıma, seçimlerin yapılmasına gelmiştir. Genel seçime katılacak partilerin geçmiş dönem ile herhangi bir ilişkisinin bulunmamasına MGK çok dikkat etmiştir. Yeni kurulan ve yasaklı lider Demirel tarafından yönlendirildiği düşünülen Büyük Türkiye Partisi'nin (BTP) ya da Adalet Partisi'nin bir devamı sayılan Doğru Yol Partisi (DYP)'nin, Cumhuriyet Halk Partisi'nin bir çeşit uzantısı kabul edilen Erdal İnönü liderliğindeki Sosyal Demokrasi Partisi (SODEP)'nin, ayrıca Milli Selamet Partisi'nin devamı görülen Refah Partisi (RP)'nin seçimlere katılmasına izin verilmemiştir.¹¹

1983 seçimlerine sadece üç partinin katılmasına MGK şartlı onay vermiştir. Bunlar Turgut Özal'ın liderliğindeki Anavatan Partisi (ANAP), Turgut Sunalp'ın Milliyetçi Demokrasi Partisi (MDP) ve mecliste sol muhalefeti oluşturması düşünülen Necdet Calp'ın Halkçı Partisi (HP)'dir.

Görüldüğü üzere 6 Kasım 1983 genel seçimleri yapay bir partileşme üzerinden gerçekleşmiştir. Dönemin tabiriyle müsaadeye mazhar partiler arasından "majestelerinin iktidarı ve majestelerinin muhalefeti" bu seçimde ortaya konulmuştur. Seçim sonuçlarına göre ANAP oyların % 45.14'ünü alıp 211 milletvekili çıkararak iktidar koltuğuna oturmuştur.¹² Genel seçimlerin üzerinden altı ay geçmeden bu sefer de yerel seçimler yapılmıştır.

Yerel seçimlere sadece müsaadeye mazhar partiler değil meclis dışında bekletilen partiler (DYP, SODEP ve RP) de iştirak etmişlerdir. 25 Mart 1984 tarihinde yapılan yerel seçimlerde ANAP % 41.5 oy oranı ile yine birinci parti olmuştur. Ancak genel seçimlerde ikinci ve üçüncü sırayı alan HP (% 8.8) ve MDP (% 7.1) büyük bir oy kaybına uğramışlardır. Buna karşın SODEP % 23.4 ile ikinci, DYP ise % 13.2 ile üçüncü sıraya yükselmişlerdir.¹³

Böylece askeri yönetimin Türk siyaset hayatına yeni bir yön vermek amacıyla oluşturmaya çalıştığı suni partilere dayalı sistem ilk firesini vermiştir. Zira bu sonuçlara göre Mecliste muhalefet kanadını oluşturan suni partiler (MDP ve HP) meşruiyetlerini yitirmişlerdir. Buna karşın halk tabanında büyük bir seçmen kitlesinin desteğini arkasına alan SODEP ve DYP, Mecliste temsil edilmemelerine rağmen iktidar karşısındaki muhalefet hareketinin asıl temsilcisi olmuşlardır. Doğal olarak bunun ciddi yansımaları görülmüştür. İki sol tabanlı parti HP ve

⁸ Kenan Evren: "Anayasanın geçici maddeleri hazırlanırken; 12 Eylül 1980 öncesi mevcut siyasi parti lider ve yönetici durumunda olanlarla, milletvekillerine bir veya iki dönem tekrar milletvekili seçilememesi yasağını düzenleyen geçici 4. maddeyi Konsey olarak biz hazırlatıp, Anayasa taslağına koyduk. Age, s.285.

⁹ "Evren: Partileri Cezalandırdık", *Cumhuriyet*, 20 Ekim 1981, s.7.

¹⁰ "Arayış Dergisi Süresiz Kapatıldı", *Cumhuriyet*, 03 Mart 1982, s.1.

¹¹ 9 Ağustos 1983: Kenan Evren: "... üç partinin dışında hiçbir partinin seçimlere katılmaması için partilerin kurucu üye sayısının 30'a tamamlanması imkânını vermeme kararını aldık". Evren, age, Cilt: 4, s.292.

¹² 6 Kasım 1983 seçimleri sonucunda ANAP oyların % 45.14'ünü alarak 211 milletvekili, HP % 30.46'sını alarak 117 milletvekili, MDP ise oyların % 23.27'sini alarak 71 milletvekili çıkarmış ve böylece 400 üyeli TBMM'de, ANAP tek başına salt çoğunluğu elde etmiştir "ANAP: 211, HP: 117, MDP: 71", *Cumhuriyet*, 08 Kasım 1983, s.1,11.

¹³ "ANAP'ın Zaferi", *Milliyet*, 26 Mart 1984, s.1,3.

SODEP birleşerek Sosyaldemokrat Halkçı Parti (SHP)'yi meydana getirmişlerdir. Böylece Sol'daki ilk (ve son) birleşme gerçekleşmiştir.¹⁴

Bu dönemde sol kanattaki iki parti güç birliğine giderken yeni bir sol parti de siyasal hayata merhaba demiştir. 14 Kasım 1985 tarihinde Demokratik Sol Parti (DSP) kurulmuştur. Bülent Ecevit, 12 Eylül rejimi koşullarında eski CHP'lilerden gelen partileşme önerilerini uygun bulmamıştır. Şimdi kurulan partiye ise başkanlık edebilecek durumda değildir çünkü siyasi yasaklılar arasındadır. Ancak eşi Rahşan Ecevit partinin kuruluş çalışmalarında yer almış ve 23 Kasım tarihinde DSP Kurucular Kurulu tarafından DSP Genel Başkanlığı'na seçilmiştir.¹⁵

1982 Anayasası'na eklenen geçici (özel) bir madde ile kendilerine 10 yıl siyaset yasağı getirilen 12 Eylül öncesinin parti liderleri, askeri darbeden yaklaşık beş yıl sonra “gölge partiler” yöntemiyle tekrardan siyaset sahnesinde gözükmeye başlamışlardır. Dört eski lider de herhangi bir parti ile ilişkili olduklarını belirten somut tavır ve demeçlerden kaçınmışlardır ama kamuoyundaki belirtiler, bu sonucu vermiştir. Süleyman Demirel Doğru Yol Partisi (DYP) ile Necmettin Erbakan Refah Partisi (RP) ile Alparslan Türkeş Milliyetçi Çalışma Partisi (MÇP) ile sahne gerisinden siyasete müdahil olmaya çalışırken 12 Eylül öncesinin Cumhuriyet Halk Partisi lideri Bülent Ecevit de Demokratik Sol Parti ile üzerindeki yasaklardan kurtulmaya çalışmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti'nin en eski partisi durumundaki CHP'nin son genel başkanı sıfatını on yıla yakın süre üzerinde taşıyan Bülent Ecevit'in gölgesi DSP üzerine düşmüştür. Bülent Ecevit, eşi Rahşan Ecevit'in genel başkanı olduğu Demokratik Sol Parti ile siyasi düşüncelerini ifade edecek partiye kavuşmuştur. DSP'nin Ecevit'in gölge partisi olarak nitelenmesinde şu faktörler rol oynamıştır:

* DSP'nin genel başkanlığını “emanetçi” niteliği ile Bülent Ecevit'in eşi Rahşan Ecevit'in üstlenmesi ve DSP'nin Kurucular Kurulu toplantısında “Ecevit yalnız değilsin” sloganlarının atılması ile Ecevit'in gölgesi parti içinde hissettirilmiştir.

* DSP amblem olarak mavi zemin üzerine beyaz güvercin seçerek CHP'nin eski genel başkanı Bülent Ecevit'in iki önemli simgesini kullanmıştır. Ayrıca Bülent Ecevit basında yer alan söyleşilerinde DSP'nin teorik ve ideolojik yapısını belirleme çalışmalarını yürüttüğünü üstü örtülü olarak da olsa ifade etmiştir.

* Parti adı olarak “Demokratik Sol”un seçilmesi bir başka kanıttır. Bülent Ecevit'in uzun yıllar mücadelesini verdiği “ortanın solu” kavramından yola çıkılarak varılan noktada Ecevit ile birlikte anılan bir kavram olması, DSP'nin Ecevit'in gölge partisi olarak kamuoyunda anılmasını sağlamıştır.

1986 yılı Cumhurbaşkanı Kenan Evren'in siyasi yasaklarla ilgili tavrının yumuşamaya başladığı, yasaklı liderlerin ise gölge partileri ile bütünleştikleri bir sene olmuştur. 12 Eylül düzeninin ve 1982 Anayasası'nın koruyucusu olarak kabul edilen Kenan Evren'in siyasi yasakları da içerisinde barındıran anayasadaki geçici maddeler üzerindeki katı tutumunu değiştirip, eski siyasilere yeşil ışık yakmasının nedeni yaşanan birtakım gelişmeler ve bunun akisleridir.

Cumhurbaşkanı Evren'in Başbakan Özal'ı ekonomi ve Siyasal İslam (İrtica) konularında dizginleyip kontrol altında tutma çabası, bunu başaramayınca da Başbakana yeni bir alternatif

¹⁴ “SHP Doğdu”, *Cumhuriyet*, 3 Kasım 1985, s.1,12; “Solda Yeni Güç”, *Milliyet*, 3 Kasım 1985, s.1,9; “SHP Geliyor”, *Milliyet*, 2 Kasım 1985, s.1,8; “Hedef İktidar: Birleştiler”, *Cumhuriyet*, 4 Kasım 1985, s.1,8; “Mutlu Son”, *Milliyet*, 4 Kasım 1985, s.1,6.

¹⁵ “DSP Kuruldu”, *Cumhuriyet*, 15 Kasım 1985, s.1,10; “Rahşan Hanım'sız Doğdular”, *Milliyet*, 15 Kasım 1985, s.1,6.

yaratma düşüncesi¹⁶; siyasi yasaklar ile temel hak ve özgürlükler konusunda Batılı müttefiklerden gelen baskı¹⁷; meclisin, anayasanın ve cumhurbaşkanının meşruiyetiyle ilgili muhalefet partileri tarafından kamuoyunda yaratılan tartışmalar¹⁸; Cumhurbaşkanı'na siyasi yasakların kalkması için politik çevrelerden gelen telkinler¹⁹, Cumhurbaşkanı Kenan Evren'i siyasi yasakların akıbeti konusunda düşünmeye sevk etmiştir. Ayrıca yılın sonuna doğru gerçekleşen yerel seçimler ve Başbakan Özal'ın siyasi yasaklar konusunda çift yönlü bir politika takip etmesi Evren'in yasaklılar konusunda düşünceden eyleme geçmesine neden olmuştur.

Yukarıda belirtildiği üzere Cumhurbaşkanı Evren, zamanla şartların da zorlamasıyla anayasanın siyasi yasaklarla ilgili 'Geçici 4. Madde' meselesinin kökten halledilmesi gerektiğine inanmıştır. Üstelik Evren'e göre Özal, siyasi yasaklar konusunda ikili oynayarak Cumhurbaşkanı'na bir tür demokrasi düşmanı olarak kamuoyuna lanse etmiştir. Başbakan Özal, eski siyasilere konulan yasakların kaldırılmasına kendisinin ve ANAP'ın karşı olmadığını ancak Çankaya'nın bu işe taraftar olmamasından dolayı bir türlü gerçekleşmediğini kamuoyuna yaymıştır. Bu yüzden de Evren'e göre, bazı iç ve dış çevreler tarafından Özal insan haklarına saygılı ve demokrat kabul edilirken Cumhurbaşkanı demokrasi düşmanı gibi görülmüştür.²⁰

Neticede Cumhurbaşkanı Evren, Ağustos 1986 tarihinde basına, eski siyasilerin yasakları başta olmak üzere önemli konularda referanduma başvurulması ve bu amaçla bir yasa çıkarılması görüşünde olduğunu ifade etmiştir.²¹ Adı öne sürülerek yasakların kaldırılmasına engel gibi gösterilen ve bu durumdan rahatsızlık duyduğunu ifade eden Cumhurbaşkanı Evren'e göre, eski siyasilere yasakları 1982'de halk koymuştur, şayet halk kaldırmak isterse kaldırmalıdır!²²

12 Eylül 1980 askeri darbesinin lideri olan ve siyaset yasaklarını içeren bir anayasanın "kefili" olduğunu söyleyen Cumhurbaşkanı Evren'in şimdi "yasakların kalkmasından yanayım" demesi, Anayasa'nın Geçici 4. Maddesi'nin de bir nevi kaderini belirlemiştir.

Cumhurbaşkanı Evren'in bu tutumu Başbakan Özal'ı endişeye sevk etmiştir. Ancak Özal kısa bir süre sonra durumu toparlamış ve "anayasanın değiştirilmesi" başlığını taşıyan Anayasanın 175. Maddesini bir pazarlık konusu olarak öne sürmüştür.²³ Bu dönemde araya milletvekili ara seçimlerinin girmesi üzerine ise tüm gözler bu konuya çevrilmiştir.

TBMM'nin 17. Yasama Dönemi'nde çeşitli nedenlerle boşalan 11 milletvekilliği için 28 Eylül 1986 tarihinde 10 ilin 11 bölgesinde ara seçim yapılmıştır. Ara seçimin en ilginç özelliklerinden biri seçim kampanyası sırasında, yasaklı liderlerin taraftarı oldukları ya da isimleriyle

¹⁶ Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, Cilt: 5, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991, s. 354, 361; Kenan Evren, *Kenan Evren'in Anıları*, Cilt: 6, Milliyet Yayınları, İstanbul 1991, s. 15, 31, 33 – 35.

¹⁷ "Kısıtlı Demokrasi", *Cumhuriyet*, 22 Haziran 1986, s.12; "Avrupa'dan Baskı: Yasaklar Kalksın", *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1987, s.1,13; Evren, *age*, Cilt: 5, s.14.

¹⁸ "Doğru Yol'un Demokrasi Formülü", *Cumhuriyet*, 7 Ocak 1986, s.1,13; "Anayasa Önerisi", *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1986, s.1,13; "Anayasa Cephesi", *Cumhuriyet*, 10 Ocak 1986, s.1; "5 Yıl Sonra İşbirliği", *Cumhuriyet*, 11 Ocak 1986, s.1; "Demirel – Bülent Ecevit Buluşması", *Milliyet*, 12 Ocak 1986, s.8; "Bu Anayasa Totaliter", *Milliyet*, 19 Mayıs 1986, s.8; "Demokratik Uzlaşma", *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1986, s.7; "Sağcı Veya Solcu Değil, Demokrat Olmak Önemli", *Cumhuriyet*, 9 Ocak 1986, s.8; "Demirel'den Cumhurbaşkanlığı Tartışması", *Milliyet*, 8 Mart 1986, s.8.

¹⁹ Evren, *age*, Cilt: 5, s.353-354; "İnönü Başkan", *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1986, s.1,7.

²⁰ Evren: "Özal zor durumlarla karşılaştığında benim zırhımın arkasına saklanıp, 'Ne yapayım, Cumhurbaşkanı kabul etmiyor' diyerek kendisini temize çıkarmaya çalışıyor...". Evren, *age*, Cilt: 5, s.441 – 442, 457, 467.

²¹ Evren, *age*, Cilt: 5, s.459; Yalçın Doğan, "Evren Formülü: Referandum", *Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1986, s.10.

²² Hasan Cemal, *Özal Hikâyesi*, Bilgi Yayınevi, İstanbul 1989, s.209; Orhan Tokatlı, *Kırmızı Plakalar: Türkiye'nin Özal Yılları*, Doğan Kitap, İstanbul 1999, s. 65.

²³ "Önce Sayın Cumhurbaşkanı ile 175. Madde konusunda anlaşmamız lazım" diyen Başbakan Özal, siyasi yasaklar konusundaki çekincesini ortaya koymuş ve şartını öne sürmüştür. "Özal Karar Değiştirdi", *Milliyet*, 22 Ağustos 1986, s.1.

özdeşleştirildikleri partilere destek olmak amacıyla sahaya inmeleri olmuştur. Örneğin Bülent Ecevit, DSP'nin (Karabük, Niğde, Gaziantep'te...) düzenlediği açık hava toplantılarına konuk konuşmacı olarak katılmış; eşinin aday olduğu İzmir'e de bir nevi kamp kurarak karış karış bölgeyi gezmiştir.²⁴ Başbakan Özal, 4 eski lideri de yasaklara uymadıkları için "anarşistlikle" suçlamıştır.²⁵

Ara seçim sonuçları, ANAP'ın 11 milletvekilliğinin 11'ini de kazanacağını ileri süren Başbakan Özal için tam bir hüsrana olmuştur.²⁶ ANAP'ın 6, DYP'nin 4, SHP'nin 1 milletvekili çıkardığı ara seçimlerde, 6 Kasım 1983 genel seçimlerinde % 45 olan ANAP'ın oy oranı % 32'ye düşmüştür. Ara seçimlerde DYP ise % 23.53, SHP de % 22,74 oranında oy almıştır. 1984'deki yerel seçimlerde üçüncü parti olan DYP, böylece ikinci parti konumuna yükselmiştir. SHP ise üçüncülükte kalmıştır.²⁷ Ara seçimin sonuçları etkilerini hemen göstermiştir.

SHP'de arzu edilen başarının bir türlü gerçekleşmemesi üzerine Erdal İnönü, genel başkanlık görevinden çekilmiştir. Ancak Merkez Karar Yönetim Kurulu (MKYK) İnönü'nün istifasını kabul etmemiştir.²⁸ SHP'deki sıkıntılar bununla sınırlı kalmamıştır. SHP'den kopan 20 kadar milletvekili, DSP'ye geçmiştir. Böylece TBMM'de DSP de grup kurmuştur.²⁹

28 Eylül 1986 tarihinde yapılan ara seçimler, siyaset yasaklarının artık pratikte uygulanmadığını herkese göstermiştir. Üstelik Özal'a göre eski liderler, bir de halk nezdinde siyaset yasaklarının arkasına sığınıp "mazlum" rolü oynamış ve bundan puan kazanmışlardır. Kısacası eski liderler, yasaklı olmalarına karşın fiilen yeniden politikanın içine girmişlerdir. Hukuk ile pratik arasındaki bu çelişki yeni gelişmeleri de beraberinde getirmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere Başbakan Özal, siyasi yasaklar konusunda topu önce Cumhurbaşkanı Evren ve askerın üzerine atmak istemiştir. Ancak Evren'in bu konuda yumuşaması ve sorunun çözümü olarak kendini aradan çıkarıp Meclisi işaret etmesi, Özal'ın bu bahanesinin de sonu olmuştur. Öte yandan DYP'nin ve Demirel'in yükselişi ile sonuçlanan ve siyasi yasakların artık pratikte devam ettirilmesinin imkânsızlığını ortaya koyan ara seçim sonuçları da Özal'ın eski siyasileri kendisi için bir tehdit unsuru olmaktan tamamen çıkaracak yeni bir strateji belirlemesini zorunlu kılmıştır. Bu doğrultuda Başbakan Özal, Geçici 4. Madde'nin kaldırılması hamlesine karşılık Anayasa'nın 175. Maddesi'nin yumuşatılması teklifini öne sürmüştür.³⁰ Ancak Cumhurbaşkanı Evren'in ve muhalefet partilerinin başbakanı gelen anayasanın salt çoğunlukla değiştirilmesi teklifine şiddetle karşı çıkması üzerine Özal da ısrarından vazgeçmek zorunda kalmış ve en nihayetinde de referanduma şartsız evet demiştir. Böylece siyasi yasakların kaldırılması için son söz, siyasilerden vatandaşa geçmiştir.

²⁴ "Ecevit: Özal Padişah Gibi", *Milliyet*, 28 Temmuz 1986, s.1,8,14; "Ecevit'ten Hem ANAP'a Hem SHP'ye", *Cumhuriyet*, 28 Temmuz 1986, s.1; "Halk İktidara Yürüyor", *Cumhuriyet*, 9 Ağustos 1986, s.1,6; "Ecevit: Padişah Aleminin Hesabı Sorulur", *Milliyet*, 9 Ağustos 1986, s.7; "Asker Geldi, İşçi Yoksullaştı", *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1986, s.1; "Ecevit: Özal, Ülkenin Onurunu Koruyamıyor", *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1986, s.1,12; "Ecevit Gaziantep'te", *Milliyet*, 14 Eylül 1986, s.1,8.

²⁵ "Özal: Anarşistler", *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1986, s.1.

²⁶ "Özal: 11'i de Benim", *Milliyet*, 21 Eylül 1986, s.9; "Özal: Dönüş Yok... Hep İleri...", *Milliyet*, 22 Eylül 1986, s.8.

²⁷ "Demirel Silkeledi", *Cumhuriyet*, 29 Eylül 1986, s.1,13; "DYP Sürpriz Yaptı", *Milliyet*, 29 Eylül 1986, s.1.

²⁸ "SHP'de Görev Değişimi", *Cumhuriyet*, 4 Ekim 1986, s.1,10.

²⁹ "Ve Ecevit Grup Kurdu", *Milliyet*, 31 Aralık 1986, s.1,8.

³⁰ 175. Madde, Anayasa değişikliğinin nasıl yapılacağını düzenleyen bir maddedir. O dönemde 400 milletvekilinin bulunduğu Mecliste, (yaşanan gelişmelere göre) 250 – 255 arasında bir milletvekiline sahip olan ANAP'ta Özal'ın isteği, Anayasa değişikliğinin üçte iki (267) çoğunlukla değil de salt çoğunlukla (201) yapılması ve hemen referanduma gidilmesi yönündedir. Ancak bu konuda Özal, Cumhurbaşkanı Evren'i ve muhalefet partilerini (SHP– DYP – DSP'yi) ikna edemeyecektir ve yavaş yavaş ilk baştaki 201 sayısını yukarılara çıkarmak zorunda kalacaktır.

1982 Anayasası'nın "Geçici 4. Maddesi" ile getirilen siyaset yasaklarının akıbetini tayin eden 6 Eylül 1987 referandumu ile ilgili daha önce ayrıntılı bir çalışma yapılmamıştır. Öncesindeki çalışmaların ağırlık merkezi ise referandumların hukuksal niteliği üzerinedir. Bu çalışma ile hem 6 Eylül 1987 referandumunda sol liderlerin propaganda faaliyetlerine değinilmiş hem de sol kesimin referanduma bakışı ortaya konulmaya çalışılmıştır.

1. 6 Eylül 1987 Referandumunda Liderler

Referandum, bir yasama işlemi hakkında vatandaşların oyuna başvurulmasıdır. Yani meclis tarafından kabul edilen bir kanun metninin yürürlüğe girebilmesi için seçmenlerin çoğunluğu tarafından da kabul edilmesi gerekmektedir. Türk demokrasi tarihinde yedi (7) kez referanduma başvurulmuştur. Çalışmamıza konu olan 6 Eylül 1987 referandumu, Türkiye Cumhuriyeti tarihinin üçüncü referandumudur. 9 Temmuz 1961 ve 7 Kasım 1982 referandumlarının aksine 6 Eylül referandumunda bir anayasanın tümü oylanmamıştır. Sadece 1982 Anayasası'nın Geçici 4. Maddesinin kaldırılıp kaldırılmaması, diğer bir ifadeyle eski siyasetçilere yeniden siyasi hakların tanınıp tanınmaması meselesi hükme bağlanmıştır.³¹

Siyasi yasakların akıbeti için referanduma gidilmesi konusunda meclisteki siyasi partilerin anlaşmaya varması ve bu hususun 18 Mayıs 1987'deki *Resmî Gazete*'de yer alması ile birlikte referandum için propaganda faaliyetleri başlamıştır.³²

Mavi – Evet cephesinde yer alan yasaklı liderler, referandum boyunca özel seçim otobüsleri, helikopterler ve uçaklar kullanarak seyahat etmişlerdir. Açık hava toplantıları dışında liderler, broşür, kitap, ses bandı ve video kayıtlarından da faydalanmışlardır. Referandum kampanyası süresince her lider (ve parti) karşı taraf için çeşitli dosyaların hazırlığı içinde olduğu izlenimini yaratmış, 6 Eylül yaklaştıkça dosyaları teker teker açacağını belirtmiş ve kamuoyunda beklentileri arttırmış olmasına karşın böyle bir açıklama yoluna gitmemiştir.

4 yasaklı liderin yürüttüğü 'Evet' kampanyasını, bu liderlere yakın olan siyasi partiler de desteklemişlerdir. DYP, Demirel'e; DSP, Ecevit'e; MÇP, Türkeş'e; RP de Erbakan'a destek vermiştir. Bu partiler zaman zaman açıktan bazen de üstü örtülü bir şekilde seçim kampanyası tarzında 'Evet' için çalışmışlardır. Ayrıca SHP gibi hiçbir yasaklı liderin güdümünde olmayan bir ana muhalefet partisi de başta genel başkanları Erdal İnönü olmak üzere 6 Eylül için 'Evet' oyu verilmesi çağrısında bulunmuş ve İnönü bu maksatla yurt gezileri düzenlemiştir.

Yasaklı liderlerin ve beş (5) siyasi partinin 'Evet' kampanyasına destek vermesine karşılık ANAP ve Başbakan Turgut Özal, başlangıçta örtülü sonra ise açıktan 'Turuncu – Hayır' kampanyası yürütmüştür. Referandum sürecinde gittiği her yerde bir temel atmış ya da açılışa katılmış olan Özal, gezileri boyunca vatandaşlara tıpkı seçim gezilerindeki gibi yaptıkları icraatları anlatmıştır. Yapacakları işlerin ise sözünü vermiştir. Referandumdan olası bir evet çıkması durumunda ülkenin 12 Eylül öncesine döneceği tezini öne süren Özal, vatandaşlardan bu konuda dikkatli davranmalarını istemiştir.

³¹ Referandum hakkında bilgi için ayrıca bakınız: Kemal Gözler, "Halkoylamasının Değeri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XL, S. 1 – 4, Ocak 1988; Taha Parla, "İki Tür Halk Oylaması: Referandum ve Plebisit", *Cumhuriyet*, 18 Şubat 1986, s.2; Ahmet Yıldız – Ercan Durdular – Mehmet Solak – Hüdayi Şencan, *Bir Doğrudan Demokrasi Aracı Olarak Referandum*, TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010; İbrahim Şahbaz, *Yarı Doğrudan Demokrasi Kurumu Olarak Referandum ve Türkiye*, Yetkin Yayınları, Ankara 2006. (Oy pusulalarında siyasi yasakların kalkması yönündeki evet oyunu mavi renk, hayır oyunu ise turuncu renk temsil etmiştir.)

³² *Resmî Gazete*, 18 Mayıs 1987, s. 1-2; "Artık Söz Vatandaşın", *Milliyet*, 18 Mayıs 1987, s.1.

Islahatçı Demokrasi Partisi (IDP) ve lideri Aykut Edibali ise referandum tarihi yaklaştıkça cılız da olsa sesini çıkarmaya başlamış ve halka referandumda “ne Evet ne Hayır sadece boş oy verin” çağrısında bulunmuştur.³³

Referandumda 4 yasaklı eski lideri kampanya çalışmaları açısından bir sıralamaya tabii tutacak olursak en fazla Demirel'in evet için mücadele ettiğini ardından ise sırasıyla Ecevit, Erbakan ve Türkeş'in geldiğini söyleyebiliriz. Referandumun kaderini değiştiren lider olarak ise Erdal İnönü'nün ismini sayabiliriz.

2. Sol'da Birlik Meselesi ve Sosyaldemokrat Halkçı Partililerin Referanduma Bakışı

Yukarıda ifade edildiği üzere, 14 Kasım 1985 tarihinde CHP'nin seçmen mirasına sahip olmak isteyen bir başka sol parti, Demokratik Sol Parti (DSP) Türk siyaset hayatına merhaba demiştir. DSP, Aralık 1986 tarihinde SHP'den kopan 20 kadar milletvekilinin kendisine geçmesi ile birlikte Mecliste grup kurmuş ve politik hayatta daha aktif bir rol oynamaya başlamıştır. Ancak iktidar olmak için SHP gibi sınırlı sayıdaki sosyal demokrat oylara ihtiyaç duyan DSP, bu konuda SHP ile bir uzlaşma ya da birleşmeden ziyade politik bir mücadeleyi tercih etmiştir. Basına göre SHP lideri Erdal İnönü, solda güç birliği için sürekli olarak DSP'ye elini uzatan taraf olmuştur. Buna karşın DSP'nin ve sosyal demokratların doğal lideri olarak kabul edilen Bülent Ecevit, İnönü'nün solda birlik çağrılarını ya sessiz kalmış ya da türlü bahaneler üreterek olumsuz yanıt vermiştir.

En nihayetinde ise SHP'yi “kökleri CHP'ye giden çağdaş gelişmelere açık bir sosyal demokrat parti” olarak tanımlayan Erdal İnönü, “CHP'nin mirası üzerinde kavgaya tutuşmak, bu değerli varlığı küçültmekten başka sonuç vermiyor. Bu dağınıklığı kaldırmaya hazır olduğumuzu her zaman söyledik, ama bizi suçlayan, görüşmekte fayda görmeyen taraf hep DSP olmuştur” diyerek DSP'deki sosyal demokratları SHP'ye katılmaya davet etmiştir.³⁴

Erdal İnönü'nün bu çıkışına, DSP kanadından herhangi bir yanıt gelmemiştir. Ancak Ecevit, İskenderun'da yaptığı bir konuşma esnasında dinleyicilerden gelen solda birleşme konusundaki tezahüratlara daha fazla dayanamayarak sessizliğini bozmuş ve solda birleşmenin mutlaka sağlanacağını buna karşın Ali Topuz ve Deniz Baykal (hizipleri) ile asla bir araya gelmeyeceğini bildirmiştir.³⁵ İnönü ise solda birleşme çağrılarını yineleyerek DSP'ye ön koşulsuz masaya oturalım mesajı göndermiştir.³⁶ Bu sefer DSP kanadından İnönü'ye cevap gecikmemiştir. DSP Genel Başkan Yardımcısı Haluk Özdalga, solda birleşme konusunda SHP Genel Başkanı'nın, “DSP ön koşulsuz birleşme çağrısı yapsın, olumlu sonuç alırız” şeklindeki açıklamasına, “Partimiz tüm gücünü referandum çalışmalarına yöneltti. O nedenle şu an bir çağrı yapmamız söz konusu olamaz. Birleşmeyi, referandumdan sonra konuşuruz” cevabını vermiştir.³⁷ Böylece DSP, SHP'den gelen solda birlik çağrılarını kibarca boşa çıkarmıştır.

Referanduma birkaç gün kala *Hürriyet* gazetesi, sol akımın liderleri Erdal İnönü ve Bülent Ecevit ile ayrı ayrı görüşmüş ve bu röportajları da sayfalarında yayımlamıştır. Buna göre *Hürriyet*'ten Ertuğrul Özkök'ün referandum konusundaki çeşitli sorularını yanıtlayan Erdal İnönü, solda olası bir birleşme durumunda kendisinin liderlik için diretmeyeceğini önemli olanın

³³ “Islahatçı Demokrasi Partisi'nden Halkımıza Çağrı”, *Tercüman*, 4 Eylül 1987, s. 11.

³⁴ “İnönü: CHP'nin Devamıyız, Dedi”, *Sabah*, 27 Haziran 1987, s.5; “İnönü: SHP'nin Kökleri CHP'de”, *Cumhuriyet*, 27 Haziran 1987, s.6; “Demokratlar, SHP'de Birleşsin”, *Cumhuriyet*, 30 Haziran 1987, s.1,13.

³⁵ “Ecevit Affetmiyor”, *Hürriyet*, 19 Ağustos 1987, s.15; “Meydan Dün Ecevit'lerindi”, *Tercüman*, 19 Ağustos 1987, s.7.

³⁶ “DSP Önkoşulsuz Gelsin”, *Cumhuriyet*, 21 Ağustos 1987, s.1; “İnönü'den Çağdaş Demokrasi Çağrısı”, *Hürriyet*, 21 Ağustos 1987, s.3.

³⁷ “DSP, SHP'nin Birleşme Çağrısını Cevapladı: Referandumdan Sonra Görüşürüz”, *Hürriyet*, 22 Ağustos 1987, s.3.

fikir birliği ve şartsız birleşme isteği olduğunu dile getirmiştir.³⁸ Bülent Ecevit ise SHP tabanının, referandum kampanyası sırasında ‘evet oyu için’ yaptığı çalışmayı memnuniyetle karşıladığını belirtmiş ancak bir kez daha İnönü’nün “ön koşulsuz birleşme” çağrısını kabul etmediğini dile getirmiştir.³⁹

Hızlı bir şekilde güç kaybeden ya da sonunun yaklaştığını gören iktidarlar, durumu kendi lehlerine çevirebilmek adına mantık çizgisinin dışında en olmadık radikal kararları alıp bunları uygulamaya kalkarlar. Erdal İnönü’ye göre de Başbakan Turgut Özal bu durumdadır. Özal, eski politikacılara siyaset yasağı getiren Anayasanın Geçici 4. Maddesinin resmîyetle olmasına rağmen, fiilîyatta artık uygulanmadığının farkındadır. Bu yüzden de İnönü’ye göre Başbakanın referanduma gitmekteki asıl amacı hayır oyunun çıkmasını ümit ederek bu sefer milli irade faktörünü de öne sürüp demokrasilerde yeri olmayan yasakları asıl şimdi (fiilen) uygulamaya geçirmektir.⁴⁰ İnönü ise kendi tabiriyle bu oyunu görmüştür ve demokrasi adına yapılması gereken neyse onu yapmaya karar vermiştir.

Referandumda tüm partilerin özel çıkarları bulunmasına karşın bir tek SHP’nin demokrasi için mücadele ettiğini, Başbakan Özal’ın ise diktatörlük yolunda yürüten bir demokrasi düşmanı olduğunu ifade eden İnönü için demokratik sistemlerde yasakların yeri yoktur. Bu yüzden de İnönü, kendisinin ve parti üyelerinin referandumda evet oyu kullanacaklarını söylemiştir.⁴¹

İşin ilginç tarafı referandum hesapları, dönüp dolaşıp SHP’lilerin tavırlarında düğümlenmiştir. Seçim anketlerinde kararsızların oranının yüksek çıkması, özellikle de SHP tabanının kullanacağı oy konusunda gel gitler yaşaması yasaklı liderlerin gözlerinin SHP seçmenine çevrilmesine neden olmuştur.

SHP’lilerin büyük bir kısmı başlangıçta referandumda nasıl bir tavır sergileyecekleri konusunda kararsız kalmışlardır. SHP’de “tabanın Ecevit’e kırgın olması ya da tabandaki Ecevit korkusu” hayır eğilimini güçlendirmiştir.

Cumhuriyet Halk Partisi’nin kapatılmasına Ecevit’in yanlış politikalarının sebep olduğu, demokrasiye dönüş sürecinde ise CHP’nin toparlanması için Ecevit’in hiçbir girişimde bulunmayıp üstelik zor günlerinde partiyi yüz üstü bırakıp gittiği düşüncesi, kendisini CHP’nin devamı olarak gören SHP’lilerde büyük bir hayal kırıklığı yaratmıştır. Öte yandan referandumda şayet yasaklar kalkacak olursa DSP’nin başına sosyal demokratların doğal lideri olarak kabul gören Ecevit’in geçeceği, bu yüzden de SHP’nin güç kaybedeceği düşüncesi ve Ecevit’in solda birlik fikrine (yani SHP + DSP bütünleşmesine) sıcak bakmaması ilk başta SHP’lilerin referanduma demokratik ilkelerden çok pragmatist düşüncelerle yaklaşmasına sebep olmuştur.

SHP Genel Başkanı Erdal İnönü, bu ve benzeri nedenlerden dolayı 16 Temmuz (1987) günü partisinin il ve ilçe başkanlarına bir genelge göndererek 6 Eylül’de yapılacak referandumda “demokrasi için evet oyu” kullanılması hususunda çaba harcanmasını istemiştir.⁴²

İnönü, Türkiye’de demokrasinin tüm kurum ve kurallarıyla bir daha kesintiye uğramayacak şekilde gerçekleşmesini istediklerini bildirmiş ve “*Yargı kararına dayanmayan bir ceza olarak konulan siyaset yasağının demokraside yeri yoktur*” görüşünü savunmuştur. İnönü, genelgesinde

³⁸ “İnönü’den Ecevit’e Çağrı: Seçime Birleşip Girelim”, *Hürriyet*, 3 Eylül 1987, s.1,16.

³⁹ “Bülent Ecevit: ANAP’a Karşı Ortak Cephe”, *Hürriyet*, 4 Eylül 1987, s.17.

⁴⁰ “Birleşmeye Sırt Çevirdiler: Sol’daki Tablo”, *Hürriyet*, 3 Haziran 1987, s.14; Mustafa Balbay, “İnönü, ANAP Sonun Başında”, *Cumhuriyet*, 1 Haziran 1987, s.1,12.

⁴¹ “İnönü’den Özal’a Demokrasi Dersi!”, *Günaydın*, 9 Temmuz 1987, s.7.

⁴² “Solda İlk Flört”, *Hürriyet*, 25 Temmuz 1987, s.15.

parti üyelerine: “İçlerinde geçmişte yaptıklarıyla, bugün söyledikleriyle partililerimize haksızlık etmiş siyasetçiler olabilir. Yarın evet oyları çoğunluk kazanınca, bugünkü yasaklı siyasetçilerin bir kısmının kendi siyasal eğilimleri doğrultunda SHP aleyhinde mücadeleye devam edeceklerini de biliyoruz. Ama siyasi rakipleri halkoylaması yolu ile siyasetten menetmek, ancak diktatörlük rejimlerinde rastlanan bir davranıştır. Demokrasilerde, siyasette uğranılan haksızlıkların hesabının sorulacağı yer, gene siyaset alanıdır ve en sonunda seçim sandığıdır. Türkiye’de önümüzdeki iktidarı belirleyecek olan şey genel seçimdir. 6 Eylül halkoylaması değildir”⁴³ demiştir.

İnönü, bu genelge ile yetinmeyerek evet oyu için kampanya gezilerine çıkmış, basına da referandum konusundaki tavrını net bir şekilde ortaya koyan açıklamalarda bulunmuştur.⁴⁴

Ağustos ayının ilk haftası bu sefer de SHP Genel Merkezi, tüm il ve ilçe örgütlerine bir talimat göndererek evet kampanyası sırasında öncelikle parti içindeki Ecevit kırımlarının ikna edilmesini istemiştir. Talimatta “Ecevit, SHP’ye haksız eleştiriler yapıp yıprattı” görüşünden yola çıkarak referandumda hayır demenin doğru olmayacağı belirtilmiş ve “Kişiler için değil, demokrasi için Evet diyoruz” denilmiştir.⁴⁵

3. Erdal İnönü’nün Referandum Gezileri

* Erdal İnönü – Doğu Gezisi (Tunceli, Erzurum, Kars, Ağrı, Van, Bitlis, Diyarbakır): SHP Genel Başkanı Erdal İnönü, 6 Eylül referandumu için “Demokrasi ve Barış: Değişim için evet” ismini verdiği kampanyasını Tunceli’de açmıştır. Tunceli’de halka hitaben yaptığı konuşmada İnönü, vatandaşın referandumda ‘Evet’ oyu kullanmasını isteyerek “Hayır çıkarsa, Özal’ın dediği olur, zam ve işkence geri gelir” şeklinde konuşmuştur.⁴⁶

Erzurum’da ise referandumdan hemen sonra genel seçimlerin yapılacağını ileri süren İnönü, halkın referandumda evet oyu kullanmasını ancak genel seçimlerde Türk siyaset hayatında sağ kesimi temsil eden ne Özal’a ne de Özal’ın ustası ve akıl hocası olarak tanımladığı Demirel’e oy vermemesini istemiştir.⁴⁷ Böylece İnönü, referandum kampanyasında Özal ile Demirel arasında hiçbir farkın bulunmadığını ileri sürerek DYP’ye de tavrı almıştır.⁴⁸

SHP Genel Başkanı Erdal İnönü’ye göre sağ cenahın iki partisi ANAP ve DYP referandumun neden yapıldığını halka açık bir şekilde anlatmayarak halkoylamasını çıkırından çıkartmıştır. Referandum, “Anayasa’nın Geçici 4. Maddesinin TBMM tarafından kaldırılmasını onaylıyor musunuz, onaylamıyor musunuz?”, sorusunu cevaplandırmak için yapılmaktadır. Ancak Özal ve Demirel halkoylamasını bir tür güven oylamasına ve seçim kampanyasına dönüştürmüşlerdir.⁴⁹ Gerçekten de referandum konusu bir süre sonra Demirel ve Özal tarafından “Ülkeyi Demirel mi daha iyi yönetmişti? Yoksa Özal mı daha iyi yönetiyor?” tartışmasına çekilmiştir. Bu durum ise

⁴³ “İnönü’den Evet Genelgesi”, *Günaydın*, 17 Temmuz 1987, s.5; “Muhalefetin Evet Atığı”, *Cumhuriyet*, 17 Temmuz 1987, s.1,13.

⁴⁴ İnönü: “Bu konuya siyasi açıdan bakmıyorum. Pazarlık edilmeyecek bir konu diye görüyorum. Demokraside yasaklar olmaz. Ben kendi siyasi itibarım için, siyasi şöhretim için Türkiye’de demokrasiye aykırı bir rejimi desteklemem. Mademki demokrasiye inanıyorum, önce demokrasi olmalı, ondan sonra demokrasi içinde yarışmalı diye düşünüyorum” Füsün Özbilgen, “İnönü: Hayır Çıkarsa Yazık Olur”, *Cumhuriyet*, 30 Temmuz 1987, s.8.

⁴⁵ “Nevşehir SHP İl Başkanı Hayır Oyunda Direniyor”, *Hürriyet*, 15 Ağustos 1987, s.13; “SHP’nin Hayır’cı Nevşehir İl Başkanı Görevden Alındı”, *Günaydın*, 19 Ağustos 1987, s.5.

⁴⁶ “İnönü’den, Demirel ve Ecevit’e Destek”, *Hürriyet*, 19 Temmuz 1987, s.14.

⁴⁷ “İnönü: Devlet Vatandaşa Güvenmiyor...”, *Milliyet*, 20 Temmuz 1987, s.7.

⁴⁸ “Özal, Yalan Söylüyor”, *Hürriyet*, 23 Temmuz 1987, s.15.

⁴⁹ “İnönü, Demirel ve Özal’a Bindirdi!”, *Sabah*, 21 Ağustos 1987, s.5; “İnönü: Demokrasi Sorunu Çözülemedi”, *Milliyet*, 21 Ağustos 1987, s.9; “Sağ Liderler Referandumu Çıkırından Çıkardılar”, *Tercüman*, 21 Ağustos 1987, s.6.

referandumda ‘evet’ için kampanya yürüten Erdal İnönü ve partisinin, DYP’nin iktidara gelmesi için mücadele verdiği yönünde yanlış bir algının ortaya çıkmasına neden olmuştur⁵⁰ ve doğal olarak evet oyu kullanacak olan SHP seçmenini ikilemde bırakmıştır.

İnönü bu durumun önüne geçmek için SHP’nin referandum kampanyasının “demokrasiye evet” mücadelesi olduğunu sık sık hatırlatmak zorunda kalmıştır.⁵¹ Ayrıca yukarıda görüldüğü üzere İnönü, bazen de ANAP gibi DYP’yi de eleştirmiş ve Özal ile Demirel arasında bir fark olmadığını dile getirmiştir.

SHP’nin seçim otobüsü ‘Güneş’ ile Erzurum’dan Kars’a hareket eden İnönü, Kars merkez ve Sarıkamış’ta mitingler düzenlemiştir. İnönü konuşmalarında, “devlet – vatandaş” ilişkilerine değinmiştir. Doğu’da cereyan eden ve gittikçe tırmanan PKK terörü nedeniyle Kürtçe konuşan vatandaşlardan şüphe edilmemesi gerektiğini belirtmiştir. İnönü bir bakıma yöre insanının devlete gittikçe yabancılaşmasının ve halka dönük baskıların ayrılıkçı duyguları yoğunlaştırıcı yönde etkilerde bulunmasının içerdiği tehlikelere vurgu yapmıştır. İnönü ayrıca Başbakan Özal’ın 12 Eylül’den sonra kendisine iktidar koltuğunu hazırlayan şartların devam etmesi adına mücadele ettiğini yani referandumda hayır oyu için kampanya yürüttüğünü dile getirerek “Çünkü bir genel seçimde karşısına Demirel’in rakip olarak çıkmasını istemiyor. Bu halkoylaması Özal’ın genel seçimleri kazanmak için başvurduğu bir oyun. Bu oyunu referandumda evet diyerek bozacağız” şeklinde konuşmuştur.⁵² Özal’ın “Yasaklar kalkarsa 12 Eylül öncesine dönülür” sözlerinin de bir aldatmacadan ibaret olduğunu belirten İnönü, “12 Eylül öncesi olayların müsebbibi olan MSP ve MHP’lilerin şimdi ANAP’ın içinde ve devlet kadrolarında önemli yerlerde olduklarını” savunmuştur.⁵³

Ağrı’da yaptığı konuşmada ise İnönü, Özal’ın GAP Projesi başta olmak üzere büyük devlet projelerini tek başına sahiplenmesini eleştirmiştir. “Özal her şeyi ben yaptım diyor. Burada olsaydı, Ağrı Dağı’nı da ben yaptım, derdi. Onun tek yaptığı şey zam” demiş ve ANAP döneminde yapılan tüm yolsuzlukların hesabının sorulacağını ifade etmiştir.⁵⁴

Siyasi yasaklarla ilgili Doğu maratonunu sürdüren İnönü; Van, Bitlis ve Diyarbakır’ın ilçelerinde de konuşmuştur. Diyarbakır’ın Silvan ilçesinde düzenlenen açık hava toplantısında İnönü konuşmasını yaparken sivil polisler, izleyicilerin fotoğraflarını çekmek istemiş, Genel Sekreter Fikri Sağlar olaya müdahale etmiş ve çıkan tartışmada bazı polisler tarafından Sağlar, tartaklanmıştır.⁵⁵ Sonrasında SHP başta olmak üzere muhalefetin büyük tepki gösterdiği bu olaya ilişkin görüşlerini açıklayan Başbakan Turgut Özal, SHP Genel Sekreteri Sağlar’ı suçlamıştır.⁵⁶ Bu olaydan birkaç gün sonra İnönü rahatsızlanmış ve doktorların tifo teşhisi koyması üzerine, gezisinin son bölümünü iptal ederek tedavi için Ankara’ya dönmüştür.⁵⁷

Yukarıda ifade edildiği gibi İnönü, hayır kampanyası için çıktığı Doğu gezisinde, halkoylamasından hemen sonra genel seçimlerin yapılacağını iddia etmiştir. Vatandaşlardan

⁵⁰ “Çıkıyorlar eskiden yaptıklarını anlatıyorlar, sonra da evet istiyorlar. Bunların referandum ile ilgisi yok. Biz de “evet verin” deyince sanki bir partiyi destekliyormuşuz gibi anlaşıyor. Bu doğru değil” “İnönü: Özal Devleti Çete Gibi Yönetiyor”, *Tercüman*, 22 Ağustos 1987, s.1,10.

⁵¹ “İnönü: SHP’den, Hayır Sesi Çıkmayacak”, *Hürriyet*, 13 Ağustos 1987, s.1.

⁵² “Çingene Kavgası Gibi!”, *Günaydın*, 21 Temmuz 1987, s.5.

⁵³ “İnönü: Anadili Kürtçe Diye Kimse Suçlanamaz”, *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1987, s.10.

⁵⁴ “İnönü: Hesap Soracağız, Dedi”, *Hürriyet*, 22 Temmuz 1987, s.15.

⁵⁵ “Polis, Sağlar’ı Tekmeledi”, *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1987, s.6; “Polisler, SHP Genel Sekreterini Tartakladılar”, *Günaydın*, 23 Temmuz 1987, s.7.

⁵⁶ “SHP: İktidar Özür Dilesin”, *Hürriyet*, 24 Temmuz 1987, s.16.

⁵⁷ “İnönü Tifo”, *Tercüman*, 25 Temmuz 1987, s.6.

referandumda yasakların kalkmasına evet ama genel seçimlerde hem Özal'a hem de Demirel'e hayır demelerini istemiştir. Bir hafta sonra ise SHP Genel Sekreteri Fikri Sağlar, Parti Meclis Bildirisi'ni açıklarken ANAP gibi DYP'yi de eleştirmiş ve “*DYP ile ANAP, birbirinden farksızdır. Sağ siyasal partiler, ANAP ve DYP varlıklarını halkın sömürülmesine, duyguların istismar edilmesine bağlamışlardır. Yaptıkları; pastayı usta mı yesin, çırak mı yesin mücadelesidir*” şeklinde konuşmuştur.⁵⁸ Bu durum ise kamuoyunda, muhalefette çatlak olarak algılanmıştır ve doğal olarak Demirel ile DYP'yi rahatsız etmiştir. DYP Genel Başkanı Hüsamettin Cindoruk, bu söylemleri “safça iddialar” olarak değerlendirmiş ve referanduma kadar demokrasi için mücadeleden vazgeçilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁵⁹

* Erdal İnönü – Karadeniz Gezisi (Çorum, Samsun, Ordu, Trabzon, Rize): Rahatsızlığı nedeniyle yaklaşık bir ay referandum çalışmalarına ve gezilerine ara vermek zorunda kalan Erdal İnönü, kampanyasının ikinci bölümüne Karadeniz Bölgesinden başlamıştır. İnönü, Çorum'da yaptığı konuşmada 6 Eylül oylamasının, “*Demirel ile Özal arasında geçen bir seçim değil, demokrasi için bir oylama*” olduğunu vurgulamış, halkoylaması sonucunun SHP'lilerin kararına bağlı olduğunu öne sürmüştü ve SHP'lilerin demokrasi için evet diyeceklerini söylemiştir. Diğer partilerin (DYP'nin ve DSP'nin) yasaklı liderlerini, Özal'ın ise kendi iktidarını devam ettirmek için çaba harcadığını kaydeden İnönü; SHP'nin ise hiçbir kişisel çıkar gütmekten yalnızca demokrasi için referandumda “evet”i savunduğunu ifade etmiştir.⁶⁰

Samsun'un Çarşamba ve Terme; Ordu'nun Ünye, Fatsa ve Perşembe ilçelerinde yaptığı konuşmalarda ise İnönü, özellikle Başbakan'ın Isparta mitinginde yaşanan olayları ele almış ve hedef tahtasına bir başbakana yakışmayan hal ve hareketlerde bulunduğunu iddia ettiği Özal'ı koymuştur. İnönü, Özal'ın referandumda evet oyunu simgeleyen mavi rengin Yunan bayrağının rengi olduğunu söylemesini sert bir dille eleştirerek “*Bütün insanların paylaştığı maviyi göğün, denizin rengini, bir ulusun bayrağında olan renk diye nitelendirmek, saçmalıktan başka bir şey değildir. Renklerin kendine karşı olduğunu sanmak, ruh doktorlarının ilgilenmesi gereken bir konudur*” şeklinde konuşmuştur. Özal'ın siyasi yasakların kalkmasını halkoylaması ile hem halka sorduğunu hem de Isparta'da olduğu gibi halkın bu konudaki düşüncesini söylemesine kızdığını ifade eden İnönü, Isparta'da meydana gelen olayın halka sorulmaması gereken bir sorunun sorulmasından kaynaklandığını vurgulamıştır.⁶¹ Ayrıca İnönü, iktidar partisi dışındaki siyasi partilerin referanduma ilişkin görüşlerini radyo ve televizyondan haber olarak yayımlamayan TRT'yi de “*Abdülhamit dönemindeki sansürü uyguluyor*” diyerek eleştirmiştir.⁶²

TRT'ye yönelik eleştirilerini Trabzon mitinginde de sürdüren⁶³ İnönü, ayrıca Başbakan Özal'ın referandumda istediği sonucu elde etmek için vatandaşlara her türlü baskıyı yaptığını öne sürmüştü ve “*Hayır çıkartmak için 12 Eylül öncesi yöntemler uyguluyor... Baskı yöntemleri ile*

⁵⁸ “SHP Parti Meclisi Bildirisi: ANAP ve DYP Pasta Kavgasında”, *Hürriyet*, 1 Ağustos 1987, s.12.

⁵⁹ “Cindoruk'tan SHP'ye: Amaçtan Sapmayalım”, *Hürriyet*, 2 Ağustos 1987, s.15.

⁶⁰ “İnönü: Halk Evet Diyor”, *Cumhuriyet*, 25 Ağustos 1987, s.12; “İnönü: Özal Referandumu Pazarlık İçin Getirdi”, *Günaydın*, 25 Ağustos 1987, s.5.

⁶¹ İnönü, Özal'a, “*Mademki kızacaktın niye halka sordun? Halkın fikrini söylemesine kızılmaz kı*” diye seslenmiştir.

“Erdal İnönü: Özal, Ruh Hastası”, *Günaydın*, 26 Ağustos 1987, s.5; “İnönü: Ey Sefil Adam!”, *Tercüman*, 26 Ağustos 1987, s.6.

⁶² “İnönü: Özal, Ruh Doktorluk”, *Hürriyet*, 26 Ağustos 1987, s.16; “İnönü: Başbakan Ruh Hastası”, *Milliyet*, 26 Ağustos 1987, s.9.

⁶³ “İnönü: Böyle Başbakan Olmaz”, *Tercüman*, 27 Ağustos 1987, s.7; “İnönü: Ruh Hastasından Başbakan Olmaz”, *Hürriyet*, 27 Ağustos 1987, s.13.

kendisi 12 Eylül öncesini getiriyor... Böyle başbakan demokrasiye layık değildir” şeklinde konuşmuştur.⁶⁴

İnönü, evet kampanyası için çıktığı Karadeniz gezisini Rize’de tamamlamıştır. Yaptığı gözlemler sonucunda sosyal demokrat kesimde evet oylarının büyük oranda artış gösterdiğini ve Özal’ın planlarının alt üst olduğunu belirten İnönü, referandumdan sonra Başbakan Özal’ın hemen genel seçimlere gideceği yönündeki tahminini de bir kez daha yinlemiştir.⁶⁵

* Erdal İnönü – Eskişehir: İnönü, Karadeniz gezisini tamamladıktan sonra Eskişehir’e geçmiştir. Eskişehir’deki konuşmasında İnönü, referandumda belirleyici partinin SHP olacağını, evet oylarının referandum tarihi yaklaştıkça artış gösterdiğini, referandumda tüm partilerin özel çıkarları bulunmasına karşın bir tek SHP’nin demokrasi için mücadele ettiğini ayrıca Başbakan Özal’ın diktatörlük yolunda yürüten bir demokrasi düşmanı olduğu yönündeki fikirlerini tekrar etmiştir.⁶⁶

İnönü Eskişehir’de bir yandan referandum için evet kampanyasını sürdürürken diğer taraftan da yakın bir tarihte gerçekleşeceğini ümit ettiği genel seçimler için propaganda faaliyetlerini yürütmüştür. Özal ile Demirel’in birbirinin benzeri olduğunu savunan İnönü: “(Özal ile Demirel arasında) Şimdi bir gerginlik var gibi görünüyor. Bir taraf ‘Kaçakçılar sizi destekliyor’ diyor. Öbür taraf da diğerini yolsuzlukla suçluyor. Benzer şeyleri yapanlar birbirinden hesap soramaz. Kavga her zaman ilgiyi arttırıyor. Bu da sağdaki partileri birbirinin alternatifi gibi gösteriyor. Ama daha evvel söylediğim gibi Özal ve Demirel arasında bir pazarlık olduğu da görülüyor” şeklinde konuşmuştur.⁶⁷

* Erdal İnönü – İstanbul (Pendik): “Demokrasi için evet” mitinglerini sürdüren İnönü, son durak olarak Türkiye’nin en büyük şehrini seçmiştir. İstanbul – Pendik Sahil Meydanı’nda çoğunluğunu işçilerin oluşturduğu mitingde İnönü, “Özal şaşırılmış yolunu, renklerin günahı ne? / Özal için hava hoş. Halkın tenceresi boş / Aşk için evet. Demokrasi için evet / Bir şarkı yazacağız mavi oylarla” yazılı pankartlarla karşılanmıştır. Konuşmasında İnönü, insan haklarına saygının tartışılmayacağını, Özal’ın yasakları oylatmasının bir oyun ve gaflet olduğunu, iktidarlarının sonuna gelen insanların bu tür konuşmalar yaptıklarını söylemiştir. SHP’nin moral bulduğu Pendik mitinginde İnönü’nün, “Yasakları halk koymadı ama halk kaldıracak” mesajı ile sona ermiştir.⁶⁸

4. Bülent Ecevit’in Referandum Gezileri

DSP Genel Başkanı Raşan Ecevit ve eşi yasaklı lider Bülent Ecevit’e göre, referandum ANAP’ın iddia ettiği gibi ne sadece 4 yasaklı lideri yeniden siyaset sahnesinde görmek ne de görmemek meselesidir. Mesele ne de 12 Eylül öncesine tekrar dönmek isteyenlerin “evet”, istemeyenlerin ise “hayır” diyeceği kadar basit ve yanlış bir anlama sahiptir. Ecevitlere göre referandum Türkiye’nin demokrasi serüveninde ileriye doğru atılacak sağlam bir adımı ifade

⁶⁴ “İnönü: Özal Demokrasiye Layık Değil”, *Sabah*, 27 Ağustos 1987, s.5.

⁶⁵ “İnönü: Evet’ler Her Gün Artıyor”, *Sabah*, 28 Ağustos 1987, s.5; “İnönü’den Politika Falı: Evet Çıkacak, Seçim Olacak”, *Hürriyet*, 28 Ağustos 1987, s.15.

⁶⁶ “İnönü: Özal’ın İşi Tamamdır!”, *Günaydın*, 29 Ağustos 1987, s.5.

⁶⁷ “İnönü’ye İlgi Az”, *Tercüman*, 29 Ağustos 1987, s.7; “İnönü: Referandumun Anahtarı SHP”, *Sabah*, 29 Ağustos 1987, s.5.

⁶⁸ “Renklerin Günahı Ne?”, *Cumhuriyet*, 30 Ağustos 1987, s.13.

etmektedir. Referandumda yasaklardan yana tavır koymak, demokrasiye – ulusal iradeye ve hukuka hayır demektir.⁶⁹

Ecevitler referandum kampanyasında Demirel ve İnönü'ye kıyasla pasif kalmışlardır. Bunun en büyük nedeni ise parti içinde yaşanan çalkantılar ve iktidar mücadelesidir. Bu durum partinin hem sosyal demokratlar arasında hem kamuoyunda prestij kaybına uğramasına neden olmuş hem de Ecevitlerin ve doğal olarak DSP'nin referandumda tüm gücüyle sahneye çıkmasına engel olmuştur.

* Bülent Ecevit – Tunceli, Mardin: Yasaklı lider Bülent Ecevit, eşi Rahşan Ecevit'in genel başkanı olduğu DSP'nin düzenlediği mitinglere katılmış ve konuk konuşmacı olarak kürsüye çıkmıştır. Ecevit biri Temmuz diğeri de Ağustos ayı olmak üzere iki kez Doğu illerine seyahatte bulunmuştur. Önce Tunceli ve Mardin sonra da Van, Ağrı ve Kars şehirlerini ziyaret ederek hem bölgenin sorunlarını yakından görme hem de referandum konusunda halka bilgi verme şansını elde etmiştir.

DSP'nin Tunceli'de düzenlediği açık hava toplantısında konuşan Bülent Ecevit, devlet – vatandaş ilişkisine vurgu yapmıştır. Türkiye'de bazı çevrelerin Doğu ve Güneydoğu bölge halkına kuşkuyla bakma hastalığından kendilerini kurtaramadıklarını belirterek “... *Bu bölgenin halkı, Kıbrıs Türkü'nü kurtarmak için canını vermeye koşarken Kürtçü değildi de şimdi mi Kürtçü oldu? O zaman ulusal birlikçi idi de şimdi mi bölücü oldu?*” tarzında sorular yönelterek asıl bölücülüğün bölge halkına kuşku ile bakmak olduğunu belirtmiştir.⁷⁰

Halkoylaması konusunda ise “6 Eylül, yasakların, sömürünün, baskının, işkencenin oylanmasıdır. Ne benim ve ne de Sayın Demirel'in yasağının kalkması meselesidir” diyen Ecevit, referandumu Türkiye'de demokrasinin oylanması olarak değerlendirmiştir.⁷¹

Tunceli'den Mardin'e geçen Ecevit, Mardin'in Kızıltepe ilçesinde yaptığı konuşmada ise Türkiye'de gerçek demokrasinin bulunmadığını bunun en büyük sebebinin de Başbakan Özal olduğunu öne sürmüştür.⁷²

* Bülent Ecevit – İstanbul (Gaziosmanpaşa): DSP'nin İstanbul Gaziosmanpaşa'da düzenlediği toplantıya katılan Bülent Ecevit, Türkiye'nin büyük bir bunalımda olduğunu ifade ederek mecliste temsil edilen üç muhalefet partisini (SHP – DYP – DSP) süratle bir araya gelip yeni bir anayasa ve seçim sistemi üzerinde anlaşmaya davet etmiştir. Sağın ve solun güçleri ortak bir demokrasi anlayışında, yeni bir anayasada uzlaşıp eylem birliği ve dayanışma içine girerlerse Özal'ın referandumda halkı ürkütemeyeceğini öne süren Ecevit “*Önerdiğim dayanışma, 12 Eylül kutuplaşmasının yeniden ortaya çıkmayacağını, kutuplaşmanın yerini sağda ve soldaki demokratik güçler arasında uzlaşmanın almakta olduğunu gösterecektir*”, şeklinde konuşmuştur.⁷³ Ancak Ecevit'in bu çağrısına DYP'den de SHP'den de olumlu bir cevap gelmemiştir.⁷⁴ Oysaki muhalefetin bir araya gelip ortak çalışmalara başlaması bile kamuoyuna ANAP yönetimi tarafından şırınga edilen iki iddiayı dayanaksız bırakabilirdi: Birincisi “*Bu*

⁶⁹ “Halk, Hayır Derse, Demokrasi Olmaz”, *Hürriyet*, 3 Ağustos 1987, s.16; Ahmet Tan, “Sonuçtan Emin Değilim”, *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1987, s.1,11.

⁷⁰ “Bülent Ecevit: Kıbrıs İçin Canını Veren Bu Bölge Halkı Şimdi Mi Kürtçü Oldu?”, *Hürriyet*, 21 Temmuz 1987, s.17.

⁷¹ “Birleşme Hizipsiz Olur”, *Cumhuriyet*, 21 Temmuz 1987, s.10.

⁷² “Bülent Ecevit, Özal'a – Sivil Paşa – Dedi”, *Günaydın*, 22 Temmuz 1987, s.5.

⁷³ “Ecevit, Birlik Çağrısı, Yaptı”, *Sabah*, 26 Temmuz 1987, s.8; “Ecevit'ten Muhalefete Çağrı: Özal'a Karşı Birleşelim”, *Hürriyet*, 26 Temmuz 1987, s.3,12.

⁷⁴ “Ecevit'e Soğuk Tepki”, *Milliyet*, 1 Ağustos 1987, s.1,7.

partilerin meselesi kişiseldir... Sadece eski liderlerini, yasaklılarını kurtarmak istiyorlar. Başka bir şey düşündükleri yok” iddiasını... İkinci olarak ise “Yasaklar kalkacak... O liderler gene birbirleriyle kavga edecek” iddiasını...⁷⁵

* Bülent Ecevit – Van (Erciş), Ağrı (Patnos), Kars (Sarıkamış): Tunceli ve Mardin’e yaptığı seyahatlerden yaklaşık yirmi gün sonra eşi Rahşan Ecevit ile birlikte tekrar Doğu gezisine çıkan Bülent Ecevit, “Van (Erciş) – Ağrı (Patnos) ve Kars (Sarıkamış’ta” açık hava konuşmaları yapmıştır. Ecevitler, her söylemlerinde aynı mesajı vermişlerdir. Buna göre Özal ve ailesi demokratik rejim ve ülke geleceği için en büyük tehlikedir... Ecevitlerin konuşmalarındaki tek fark her yörenin özel bir sorununa ya da basında sıkça yer tutan güncel bir konuya değinmeleri olmuştur.

Doğu seyahatinde yaptığı konuşmalarda Başbakan Turgut Özal ve ailesini eleştiren Ecevit, demokrasinin can çekişmekte olduğunu ancak bu kez tehlikenin askerlerden değil de (o dönemdeki alışkanlıkları sürdürmeye çalışan) Başbakan’dan geldiğini söylemiştir. Ecevit, Özal’ı devlet yetkilerini kullanmak açısından Osmanlı dönemindeki padişahlara benzetmiş ve Özal ailesini hanedan olarak tanımlamıştır.⁷⁶ Ayrıca demokrasiye yönelen bir başka tehlikenin “Özal’ın birtakım yakınları vasıtasıyla körüklediği şeriatçılık (Siyasal İslam) akımı” olduğunu öne süren Ecevit, referandumun sonucu konusunda ise olumlu düşüncelere sahip olmadığını belirtmiştir.⁷⁷

Ağustos ayının ilk haftasında *Cumhuriyet* gazetesine verdiği bir röportajda Ecevit, demokrasiye ve hukuka aykırı her türlü yasağın kalkmasından yana olduğunu ancak Türkiye’de siyasi yasakların kalkacağından emin olmadığını söylemiştir.⁷⁸ Referandum tarihi yaklaşmasına rağmen Ecevit’in fikirlerinde ciddi bir değişiklik olmamıştır. Ecevit’e göre Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde evet oyları yüksek çıkacaktır ancak Türkiye geneli için aynı şeyi söylemek olanaksızdır.⁷⁹ Ecevitlerin referandum için Van’da başlattıkları gezi Sarıkamış’ta sona ermiştir. Ecevitler Erzurum’dan uçakla Ankara’ya dönmüşlerdir.

* Bülent Ecevit – İskenderun: Doğu seyahatinden bir hafta sonra DSP’nin güney gezisine katılan Ecevit, İskenderun’da yaptığı konuşmada 6 Eylül’de siyasi yasakların kalkmaması durumunda demokrasinin tehlikeye gireceğini söylemiştir. Sirk soytarısına benzettiği Özal’ın demokrasi için bir tehlike unsuru olduğu fikrini yineleyen Ecevit, topluluk içinden sık sık solda birleşme konusunda sözünün kesilmesi üzerine de solda birleşmenin mutlaka sağlanacağını dile getirmiştir. Bülent Ecevit, kendisine küfür edenlerle bile diyalog kurabileceğini ancak Ali Topuz ve Deniz Baykal (hizipleri) ile asla bir araya gelemeyeceğini üstelik Türkiye’de solun birlik olması durumunda ABD’nin de hemen harekete geçerek sağda ANAP’ın ve DYP’nin birleşmesine öncülük edeceğini öne sürmüştür.⁸⁰

* Bülent Ecevit – Sivas: Bülent Ecevit İskenderun’dan sonra rotasını İç Anadolu Bölgesi’ne çevirmiştir. Bahsettiği konularda ise herhangi bir değişiklik olmamış ve tüm eleştiri oklarını Özal ve ailesine yöneltmeye devam etmiştir.

⁷⁵ “Anayasa Cephesi”, *Milliyet*, 31 Temmuz 1987, s.1,9.

⁷⁶ “Ecevit: Özal Padişahlardan Daha Yetkili”, *Tercüman*, 11 Ağustos 1987, s.7; “Özallar Hanedan Gibi”, *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1987, s.1,13.

⁷⁷ “Tek Hedef Özal”, *Milliyet*, 12 Ağustos 1987, s.9.

⁷⁸ Ahmet Tan, “Sonuçtan Emin Değilim”, *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1987, s.1,11.

⁷⁹ “ANAP, Sol Taklitçisi”, *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1987, s.13.

⁸⁰ “Ecevit Affetmiyor”, *Hürriyet*, 19 Ağustos 1987, s.15; “Ecevit İlk Defa Solda Birleşme Çağrısı Yaptı”, *Günaydın*, 19 Ağustos 1987, s.5.

DSP'nin Sivas'ta düzenlediği mitingde halka hitap eden Ecevit, iktidarın en iddialı olduğu ekonomik kalkınma ve huzur konusunda sınıfta kaldığını belirtmiş ve “*Özal, elini nereye soksa çürütüyor. Doğru dürüst kitap okusa dünyayı tanısa böyle olaylar yaratmaz. Ama eminim ki o, Red Kit'ten başka kitap okumuyor*”⁸¹ şeklinde konuşmuştur.

Özal'ın her vesileyle kalkınma hızının çok yüksek olduğunu rakamlar vererek tekrarladığını belirten Bülent Ecevit, “*Bu ne biçim kalkınma ki yatırımlar arttıkça işsizlik de artıyor*”⁸² demiştir. ANAP'ın son zamanlarda enflasyon ve hayat pahalılığını önlemede başarılı olamadığını, Özal'ın da bu gerçeği artık gizleyemediğini söyleyen Ecevit, “*Bu, bir şoförün: Benim arabam iyidir, yalnız freni ve direksiyonu tutmuyor, demesine benzer*”⁸³ diye konuşmuştur. En nihayetinde de konuşmasını rejime karşı büyük bir tehdit olarak gördüğü ANAP'a karşı tüm muhalif partilere birleşme çağrısında bulunarak sonlandırmıştır.⁸⁴

* Bülent Ecevit – Niğde (Aksaray), Konya (Ereğli – Seydişehir): Sivas'tan sonra Niğde ve Konya'da konuşan Ecevit, Başbakan Özal'ı “bukalemun”a benzetmiş ve onun “narsizm” hastalığına tutulduğunu ileri sürmüştür.

12 Eylül'ün enflasyon düşmüyor ve şiddet eylemleri durmuyor şeklinde iki temel mazereti olduğunu ileri süren Ecevit, 12 Eylül öncesini karalayan Özal'ın döneminde de enflasyonun sürekli yükseldiğini ve Güneydoğu'da terör olaylarının devam ettiğini dile getirmiştir. Kendisinin polemiği sevmediğini ancak Özal'ın kendisini buna mecbur ettiğini belirten Ecevit, “*Her şeyi ben yaptım diyor, ben gidersem memleket batır havasındadır*” diye konuşmuştur. Özal'ın “benlik hastalığı yüzünden kendisine rakip olabilecek politikacıları siyaset sahnesinden silmek maksadıyla hayır kampanyası açtığını” sözlerine ekleyen Ecevit, Başbakan Özal'ı “Avrupa'da özgürlükçü, Türkiye'de yasakçı” olmakla suçlamıştır.⁸⁵

Başbakanın kişiliğini yakından tanımakta fayda olduğunu dile getiren Ecevit, Özal'ın bürokrat ve parlamenter geçmişini kendi bakış açısı çerçevesinde kısaca değerlendirerek onu koşullara ve ortama göre renk değiştiren bukalemuna benzetmiştir.⁸⁶

Eşi Rahşan Ecevit ile birlikte Ereğli'den Seydişehir'e geçen Bülent Ecevit, “*Petekte bal, millette hal kalmadı / Millet verdi malı, arı yedi malı / Ecevit demokrasinin kalesi, Özal dar gelirlinin çilesi / Özal uydurdu yüzlerce fonu, fakire sattırdı gömleği donu ...*” yazılı pankartlarla karşılanmıştır. Ecevit, Seydişehir'de halka hitap ederken kalabalık arasından bir kişinin “Mavi renk, Yunan rengi mi?” diye sorması üzerine Ecevit, “*Bir başbakan bunu nasıl söyler?*” diye bağirmiştir ve şunları söylemiştir: “*Mavi renk, Türk kuvvetlerinin rengidir. NATO manevralarını televizyonda izlemiştinizdir. Komünist ülkelerin üye olduğu Varşova Paketi orduları turuncu, Türk kuvvetleri mavi renkle gösterilir. Ne demek mavi, Yunan rengidir?*” demiştir.⁸⁷

* Bülent Ecevit – Zonguldak: Zonguldak'taki DSP mitinginde ise bir kamyonun üzerine çıkarak işçilerin çoğunlukta olduğu 15 bin kişilik bir kalabalığa seslenen Ecevit, yine Özal'ı eleştirmeye devam etmiştir. Konuşması sık sık “*Halkçı Ecevit / Başbakan Ecevit / İşçi babası Ecevit*” sloganlarıyla kesilen Ecevit, Özal iktidarını işçi hakları önündeki en büyük engel olarak

⁸¹ “Bülent Ecevit: Özal, Red Kit'ten Başka Şey Okumuyor”, *Günaydın*, 24 Ağustos 1987, s.5.

⁸² “Ecevitler Sivas'ta Konuştu: Gerçek Demokrasi İçin Evet Demeli”, *Hürriyet*, 24 Ağustos 1987, s.3,12.

⁸³ “Ecevit: Bana Birleşmeyi Artık Sormayın”, *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1987, s.7.

⁸⁴ “Ecevit: ANAP'a Karşı Birlik”, *Milliyet*, 24 Ağustos 1987, s.6.

⁸⁵ “Ecevit: Elhamdülillah Müslüman'ız”, *Tercüman*, 27 Ağustos 1987, s.7; “Ecevit: Özal Bukalemun”, *Milliyet*, 27 Ağustos 1987, s.13.

⁸⁶ “Ecevit: Bukalemun Gibi”, *Hürriyet*, 27 Ağustos 1987, s.13.

⁸⁷ “Ecevit, Kendisini Dinleyenleri Ağlattı”, *Günaydın*, 28 Ağustos 1987, s.5..

göstermiş ve sözlerini “*Ama işçiler yakında Özal’ın defterini dürecektir*” diyerek sonlandırmıştır.⁸⁸

* Bülent Ecevit – Trabzon, Rize, Artvin: Bülent Ecevit, referanduma 5 gün kala eşi DSP Genel Başkanı Rahşan Ecevit ile birlikte Doğu Karadeniz gezisine çıkmış ve ilk durakları da Trabzon olmuştur. Ecevitler, Trabzon Hava Limanı’nda yaklaşık 1500 dolayında vatandaş topluluğu tarafından “*Sensiz demokrasi olmuyor Karaoğlan / İşçinin, köylünün, memurun, ezilen insanların dostu Ecevit / Ekran Özal’ın, meydanlar bizim Karaoğlan*” yazılı pankartlar ile karşılanmıştır.⁸⁹

Trabzon’da yaptığı konuşmada Ecevit, Türk toplumunda, haklar ve hürriyetler için dayanışmanın arttığına vurgu yaparak “*Türkiye’de ilk defa çıkarları çatışanlar, düşünceleri ayrılanlar, birbirlerinin hakkına, hukukuna sahip çıkmaya başlamıştır*” ifadesini kullanmıştır. Ecevit, “Demokrasinin bir seyirlik oyun olmadığını, halkın tribünlerde oturup maç yapan takımları seyretmekle yetinemeyeceğini... Halkın sahaya inmesi gerektiğini, demokrasinin ancak sürekli ve etkili halk katılımıyla yürütebileceğini... Şayet demokrasilerde halk sahaya girmezse askerlerin ortaya çıkıp sistemi kilitleyeceğini” yani yönetim biçiminin adı gibi kendisinin de gerçek demokrasi olabilmesi için halkın siyasi yaşama aktif katılımının şart olduğunu belirtmiştir.⁹⁰

Rize’de de coşkulu bir kalabalığa seslenen Ecevit, burada da Başbakan Özal’a yüklenmeye devam etmiştir. Halkın demokrasiye etkin katılımından iktidarın çekindiğini öne süren Ecevit, Özal’ın damadına atıfta bulunarak, iktidarın “davulcu ve bavulcu yeni zenginler” yarattığını ileri sürmüş ve “*Bu sırtında küfeli çaycı kadınları bilmez, davulcuların Türkiye’sini bilir çünkü davulcuların başbakanıdır*” demiştir.⁹¹

Doğu Karadeniz gezisinin üçüncü ve son gününde Artvin - Hopa’da yaklaşık 3 bin civarındaki topluluğa hitap eden Ecevit, “*Genel af çıkarılsın / Evet solcuyuz, özgürlüğe aşığız*” yazılı pankartların gölgesi altında konuşmuştur. Başbakan Özal’ı siyaset meydanında rakipsiz kalmak isteyen boş minderin başpehlivanına benzeten Ecevit, konuşmasında sürekli olarak demokrasinin önemine vurgu yapmış ve halka 6 Eylül’deki sandığı işaret etmiştir.⁹²

Referandum kampanyası sırasında Ecevitler, 15 bin kilometre yol kat ederek 16 ilde evet propagandası yürütmüşlerdir. SHP Genel Başkanı Erdal İnönü ise kampanya döneminde hastalanmasına rağmen 20 ili dolaşmış ve 14 bin kilometre yol kat etmiştir.⁹³

Siyasi yasakların akıbeti için 6 Eylül 1987 tarihinde yapılan referandum sonucunda kıl payı farkla da olsa “evet oyları” fazla çıkmış ve 12 Eylül öncesinin liderleri siyasi haklarına tekrar kavuşmuşlardır. Evet ve hayır oyları arasında sadece “75.066” oy farkı vardır.⁹⁴ Bu ucu ucuna kazanılan zafer, yasaklar kalkmış olmasına rağmen muhalefeti ve liderleri memnun etmemiştir.

⁸⁸ “Ecevit: İşçiler, Özal’ın Defterini Dürecektir”, *Milliyet*, 30 Ağustos 1987, s.9.

⁸⁹ “Ecevit: Demokraside Uzlaşma Çağırısı Açıldı”, *Cumhuriyet*, 1 Eylül 1987, s.7.

⁹⁰ “Ecevit: Enflasyonla Halk Soyuluyor”, *Tercüman*, 1 Eylül 1987, s.7.

⁹¹ “Bülent Ecevit: Özal Davulcuların Başbakanıdır”, *Günaydın*, 2 Eylül 1987, s.5.

⁹² “Ecevit – Günaydın Tavrını Demokrasiden Yana Koydu – Dedi”, *Günaydın*, 3 Eylül 1987, s.7; “Ecevit: Özal’dan Millete Hayır Yok”, *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1987, s.7; “Özal Kafalı Solcular Var”, *Milliyet*, 3 Eylül 1987, s.9.

⁹³ “Liderler, Kampanya Süresince, Dünyayı 3 Defa Dolaşacak Kadar Yol Yaptılar”, *Günaydın*, 6 Eylül 1987, s.5.

⁹⁴ Tablo 1: 6 Eylül 1987 Referandum Sonuçları

Sandık Sayısı:	98489
Kayıtlı Seçmen Sayısı:	26.095.630
Oy Kullanan Seçmen Sayısı / %	24.436.821 / 93,6
Geçersiz Oy Sayısı / %	1.088.965 / 4,5

Halk, prensipler ve günün pratikleri arasında karar vermek durumunda kalmıştır. Prensip olarak yasakların kalkmasını istemiştir. Ancak geçmişin kötü izlerini de unutmamıştır. Neticede bu iki tercihle, demokrasi ile istikrar arasında kalınmış ve en doğru olan karar verilmiştir. Yani halk, kıl payı sonuçla tüm siyasilere anlamlı bir mesaj vermiştir. Buna göre seçmen; Özal'ın politikada rakipsiz kalmasını istememiş, geçim derdinden şikâyetini dile getirmiş, demokrasi özlemini haykırması ama istikrar ve huzurdan da vazgeçmeyerek eskileri baş tacı etmediğini vurgulamıştır.

Sonuç

Eski liderler, üzerlerindeki siyasi yasakların kaldırılması için “referandumda evet” çatısı altında birleşmişlerdir. Tabii bu durum akıllara “*Uzlaşmak için biraz geç kalmadınız mı? Keşke 12 Eylül'den önce de 'Demokrasi ve toplumsal huzur için evet' çatısı altında birleşseydiniz*” fikrinin gelmesine neden olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti tarihinin üçüncü referandumu olan 6 Eylül 1987 referandumu, sonuçları bakımından Türk siyaset tarihinin dönüm noktalarından biri olmuştur. Zira bu referandumla 1982 Anayasasının Geçici 4. Maddesi ile 12 Eylül öncesinin siyasi parti liderlerine getirilen siyaset yasakları tamamen kalkmıştır. Böylece siyasi yaşam lider bazında tekrardan canlanırken Turgut Özal'ın Türk siyaset hayatında alternatifsiz kalma hayalleri de son bulmuştur.

6 Eylül referandumunun konusu şayet doğrudan temel insan hak ve hürriyetleri ile ilgili olmasaydı, bu referandum önceki iki referanduma kıyasla çok daha demokratik bir referandum olmuştur diyebilirdik. Önceki referandalarda herhangi bir muhalefete izin verilmemiştir: Referandum konusunun lehinde konuşmak serbest, aleyhinde konuşmak ise yasak kılınmıştır. Yani olumlu oylar için her türlü propaganda yapılmıştır fakat karşı propagandaya izin verilmemiştir. 6 Eylül referandumunda ise “Evet” diyenler de “Hayır” diyenler de mavi rengi savunanlar da turuncu rengi savunanlar da dilediklerini söylemişler, diledikleri gibi propaganda yapmışlardır. 6 Eylül 1987 referandumunda kazanılan tecrübe Türk halkının sonraki yıllarda demokrasi serüveninde daha sağlam adımlar atmasını sağlamıştır.

Öte yandan SHP Genel Başkanı Erdal İnönü'nün referandumda partisinin siyasi çıkarlarına ters düşmesine rağmen, bizzat Bülent Ecevit'in de teslim ettiği bir içtenlikle evet oyları için mücadele etmesi ve hatta neticeyi etkileyen yüz küsur bin oyun bu sayede evet oylarına dönüştüğü fikri, SHP'ye ve liderine her yönüyle güç kazandırmıştır. Üstelik bu durum Türk siyaset hayatının önemli bir olayı olarak tarihe geçmiştir. Çünkü İnönü'nün bu davranışı, kendi çıkarları ile inandığı ilkeler çatışınca, tercihi ilkeler lehine yapmanın nadir bir örneğini teşkil etmiştir. Buna karşın solda birlik meselesi Ecevit'in tavırları yüzünden sonraki dönemlerde de bir çözüme kavuşturulamamış ve sol partiler, sağ merkez partiler karşısında muhalefet geleneğini devam ettirmişlerdir.

Geçerli Oy Sayısı / %	23.347.856 / 95,5
Evet Sayısı / %	11.711.461 / 50,2
Hayır Sayısı / %	11.636.395 / 49,8

Halk Oylaması Sonuçları: 2007,1988,1987,1982,1961, Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s.112.

Kaynakça

Kitap

- CEMAL, Hasan, *Özal Hikâyesi*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1989.
- DONAT, Yavuz, *Cumhuriyetin Kara Kutusu: Süleyman Demirel Anlatıyor*, Merkez Kitaplar, İstanbul 2005.
- EVREN, Kenan, *Kenan Evren'in Anıları*, Cilt: 2(a) / 3(b) / 4 (c) / 5 (d) / 6(e), Milliyet Yayınları, İstanbul 1991.
- Halk Oylaması Sonuçları: 2007,1988,1987,1982,1961*, Türkiye İstatistik Kurumu Yayınları, Ankara 2008.
- ŞAHBAZ, İbrahim, *Yarı Doğrudan Demokrasi Kurumu Olarak Referandum Ve Türkiye*, Yetkin Yayınları, Ankara 2006.
- TOKATLI, Orhan, *Kırmızı Plakalar: Türkiye'nin Özallı Yılları*, Doğan Kitap, İstanbul 1999.
- YILDIZ, Ahmet – Durdular, Ercan – Solak, Mehmet – Şencan Hüdai, *Bir Doğrudan Demokrasi Aracı Olarak Referandum*, TBMM Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2010.

Makale

- GÖZLER, Kemal, “Halkoylamasının Değeri”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.XL, S. 1 – 4, Ocak 1988, s. 97 - 113.

Gazete

- “5 Yıl Sonra İşbirliği”, *Cumhuriyet*. 11 Ocak 1986.
- “ANAP, Sol Taklitçisi”, *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1987, s.13.
- “ANAP: 211, HP: 117, MDP: 71”, *Cumhuriyet*. 08 Kasım 1983.
- “ANAP’ın Zaferi”, *Milliyet*. 26 Mart 1984.
- “Anayasa Cephesi”, *Cumhuriyet*. 10 Ocak 1986.
- “Anayasa Cephesi”, *Milliyet*. 31 Temmuz 1987.
- “Anayasa Önerisi”, *Cumhuriyet*. 9 Ocak 1986.
- “Arayış Dergisi Süresiz Kapatıldı”, *Cumhuriyet*. 03 Mart 1982.
- “Avrupa’dan Baskı: Yasaklar Kalksın”, *Cumhuriyet*. 7 Şubat 1987.
- “Birleşme Hizipsiz Olur”, *Cumhuriyet*. 21 Temmuz 1987.
- “Birleşmeye Sırt Çevirdiler: Sol’daki Tablo”, *Hürriyet*. 3 Haziran 1987.
- “Bu Anayasa Totaliter”, *Milliyet*. 19 Mayıs 1986.
- “Bülent Ecevit, Özal’a – Sivil Paşa – Dedi”, *Günaydın*. 22 Temmuz 1987.
- “Bülent Ecevit: ANAP’a Karşı Ortak Cephe”, *Hürriyet*. 4 Eylül 1987.
- “Bülent Ecevit: Kıbrıs İçin Canını Veren Bu Bölge Halkı Şimdi Mi Kürtçü Oldu?”, *Hürriyet*. 21 Temmuz 1987.
- “Bülent Ecevit: Özal Davulcuların Başbakanıdır”, *Günaydın*. 2 Eylül 1987.
- “Bülent Ecevit: Özal, Red Kit’ten Başka Şey Okumuyor”, *Günaydın*. 24 Ağustos 1987.
- “Cindoruk’tan SHP’ye: Amaçtan Sapmayalım”, *Hürriyet*. 2 Ağustos 1987.

- “Çingene Kavgası Gibi!”, *Günaydın*. 21 Temmuz 1987.
- “Demirel – Bülent Ecevit Buluşması”, *Milliyet*. 12 Ocak 1986.
- “Demirel Silkeledi”, *Cumhuriyet*. 29 Eylül 1986.
- “Demirel’den Cumhurbaşkanlığı Tartışması”, *Milliyet*. 8 Mart 1986.
- “Demokratik Uzlaşma”, *Cumhuriyet*. 19 Mayıs 1986.
- “Demokratlar, SHP’de Birleşin”, *Cumhuriyet*. 30 Haziran 1987.
- “Doğru Yol’un Demokrasi Formülü”, *Cumhuriyet*. 7 Ocak 1986.
- “DSP Kuruldu”, *Cumhuriyet*. 15 Kasım 1985.
- “DSP Önkoşulsuz Gelsin”, *Cumhuriyet*. 21 Ağustos 1987.
- “DSP, SHP’nin Birleşme Çağrısını Cevapladı: Referandumdan Sonra Görüşürüz”, *Hürriyet*. 22 Ağustos 1987.
- “DYP Sürpriz Yaptı”, *Milliyet*. 29 Eylül 1986.
- “Ecevit – Günaydın Tavrını Demokrasiden Yana Koydu – Dedi”, *Günaydın*. 3 Eylül 1987.
- “Ecevit Affetmiyor”, *Hürriyet*. 19 Ağustos 1987.
- “Ecevit, Birlik Çağrısı, Yaptı”, *Sabah*. 26 Temmuz 1987.
- “Ecevit, Kendisini Dinleyenleri Ağlattı”, *Günaydın*. 28 Ağustos 1987.
- “Ecevit, Özal’ı Bukalemuna Benzetti”, *Cumhuriyet*. 27 Ağustos 1987.
- “Ecevit: ANAP’a Karşı Birlik”, *Milliyet*. 24 Ağustos 1987.
- “Ecevit: Bana Birleşmeyi Artık Sormayın”, *Cumhuriyet*. 24 Ağustos 1987.
- “Ecevit: Bukalemun Gibi”, *Hürriyet*. 27 Ağustos 1987.
- “Ecevit: Demokraside Uzlaşma Çığırını Açıldı”, *Cumhuriyet*. 1 Eylül 1987.
- “Ecevit: Elhamdülillah Müslüman’ız”, *Tercüman*. 27 Ağustos 1987.
- “Ecevit: Enflasyonla Halk Soyuluyor”, *Tercüman*. 1 Eylül 1987.
- “Ecevit: İşçiler, Özal’ın Defterini Dürecektir”, *Milliyet*. 30 Ağustos 1987.
- “Ecevit: Özal Bukalemun”, *Milliyet*. 27 Ağustos 1987.
- “Ecevit: Özal Padişah Gibi”, *Milliyet*. 28 Temmuz 1986.
- “Ecevit: Özal Padişahlardan Daha Yetkili”, *Tercüman*. 11 Ağustos 1987.
- “Ecevit: Özal’dan Millete Hayır Yok”, *Cumhuriyet*. 3 Eylül 1987.
- “Ecevit’e Soğuk Tepki”, *Milliyet*. 1 Ağustos 1987.
- “Ecevit’ten Muhalefete Anayasa Çağrısı”, *Cumhuriyet*. 26 Temmuz 1987.
- “Ecevitler Sivas’ta Konuştu: Gerçek Demokrasi İçin Evet Demeli”, *Hürriyet*. 24 Ağustos 1987.
- “Erdal İnönü: Özal, Ruh Hastası”, *Günaydın*. 26 Ağustos 1987.
- “Evren: Partileri Cezalandırdık”, *Cumhuriyet*. 20 Ekim 1981.
- “Halk İktidara Yürüyor”, *Cumhuriyet*. 9 Ağustos 1986.
- “Halk, Hayır Derse, Demokrasi Olmaz”, *Hürriyet*. 3 Ağustos 1987.

- “Hedef İktidar: Birleştiler”, *Cumhuriyet*. 4 Kasım 1985.
- “İnönü Başkan”, *Cumhuriyet*. 1 Haziran 1986.
- “İnönü Tifo”, *Tercüman*. 25 Temmuz 1987.
- “İnönü, Demirel ve Özal’a Bindirdi!”, *Sabah*. 21 Ağustos 1987.
- “İnönü: Anadili Kürtçe Diye Kimse Suçlanamaz”, *Cumhuriyet*. 21 Temmuz 1987.
- “İnönü: Başbakan Ruh Hastası”, *Milliyet*. 26 Ağustos 1987.
- “İnönü: Böyle Başbakan Olmaz”, *Tercüman*. 27 Ağustos 1987.
- “İnönü: CHP’nin Devamıyız, Dedi”, *Sabah*. 27 Haziran 1987.
- “İnönü: Demokrasi Sorunu Çözülemedi”, *Milliyet*. 21 Ağustos 1987.
- “İnönü: Devlet Vatandaşa Güvenmiyor...”, *Milliyet*. 20 Temmuz 1987.
- “İnönü: Evet’ler Her Gün Artıyor”, *Sabah*. 28 Ağustos 1987.
- “İnönü: Ey Sefil Adam!”, *Tercüman*. 26 Ağustos 1987.
- “İnönü: Halk Evet Diyor”, *Cumhuriyet*. 25 Ağustos 1987.
- “İnönü: Hesap Soracağız, Dedi”, *Hürriyet*. 22 Temmuz 1987.
- “İnönü: Özal Demokrasiye Layık Değil”, *Sabah*. 27 Ağustos 1987.
- “İnönü: Özal Devleti Çete Gibi Yönetiyor”, *Tercüman*. 22 Ağustos 1987.
- “İnönü: Özal Referandumu Pazarlık İçin Getirdi”, *Günaydın*. 25 Ağustos 1987.
- “İnönü: Özal, Ruh Doktorluk”, *Hürriyet*. 26 Ağustos 1987.
- “İnönü: Özal’ın İş Tamamdır!”, *Günaydın*. 29 Ağustos 1987.
- “İnönü: Referandumun Anahtarı SHP”, *Sabah*. 29 Ağustos 1987.
- “İnönü: Ruh Hastasından Başbakan Olmaz”, *Hürriyet*. 27 Ağustos 1987.
- “İnönü: SHP’den, Hayır Sesi Çıkmayacak”, *Hürriyet*. 13 Ağustos 1987.
- “İnönü: SHP’nin Kökleri CHP’de”, *Cumhuriyet*. 27 Haziran 1987.
- “İnönü’den Çağdaş Demokrasi Çağrısı”, *Hürriyet*. 21 Ağustos 1987.
- “İnönü’den Ecevit’e Çağrı: Seçime Birleşip Girelim”, *Hürriyet*. 3 Eylül 1987.
- “İnönü’den Evet Genelgesi”, *Günaydın*. 17 Temmuz 1987.
- “İnönü’den Özal’a Demokrasi Dersi!”, *Günaydın*. 9 Temmuz 1987.
- “İnönü’den Politika Falı: Evet Çıkacak, Seçim Olacak”, *Hürriyet*. 28 Ağustos 1987.
- “İnönü’den, Demirel ve Ecevit’e Destek”, *Hürriyet*. 19 Temmuz 1987.
- “İnönü’ye İlgi Az”, *Tercüman*. 29 Ağustos 1987.
- “Kısıtlı Demokrasi”, *Cumhuriyet*. 22 Haziran 1986.
- “Liderler, Kampanya Süresince, Dünyayı 3 Defa Dolaşacak Kadar Yol Yaptılar”, *Günaydın*. 6 Eylül 1987.
- “Meydan Dün Ecevit’lerindi”, *Tercüman*. 19 Ağustos 1987.
- “Muhalefetin Evet Atağı”, *Cumhuriyet*. 17 Temmuz 1987.

- “Mutlu Son”, *Milliyet*. 4 Kasım 1985.
- “Nevşehir SHP İl Başkanı Hayır Oyunda Direniyor”, *Hürriyet*. 15 Ağustos 1987.
- “Özal Kafalı Solcular Var”, *Milliyet*. 3 Eylül 1987.
- “Özal Karar Değiştirdi”, *Milliyet*. 22 Ağustos 1986.
- “Özal ve Demirel Halkı Yanıltıyor”, *Yeni İstanbul*. 3 Temmuz 1987.
- “Özal, Yalan Söylüyor”, *Hürriyet*. 23 Temmuz 1987.
- “Özal: 11'i de Benim”, *Milliyet*. 21 Eylül 1986.
- “Özal: Anarşistler”, *Cumhuriyet*. 24 Eylül 1986.
- “Özallar Hanedan Gibi”, *Cumhuriyet*. 11 Ağustos 1987.
- “Polis, Sağlar'ı Tekmeledi”, *Cumhuriyet*. 23 Temmuz 1987.
- “Polisler, SHP Genel Sekreterini Tartakladılar”, *Günaydın*. 23 Temmuz 1987.
- “Rahşan Hanım'sız Doğdular”, *Milliyet*. 15 Kasım 1985.
- “Renklerin Günahı Ne?”, *Cumhuriyet*. 30 Ağustos 1987.
- “Sağ Liderler Referandumu Çığırından Çıkardılar”, *Tercüman*. 21 Ağustos 1987.
- “Sağcı Veya Solcu Değil, Demokrat Olmak Önemli”, *Cumhuriyet*. 9 Ocak 1986.
- “SHP Doğdu”, *Cumhuriyet*. 3 Kasım 1985.
- “SHP Geliyor”, *Milliyet*. 2 Kasım 1985.
- “SHP Parti Meclisi Bildirisi: ANAP ve DYP Pasta Kavgasında”, *Hürriyet*. 1 Ağustos 1987.
- “SHP: İktidar Özür Dilesin”, *Hürriyet*. 24 Temmuz 1987.
- “SHP'de Görev Değişimi”, *Cumhuriyet*. 4 Ekim 1986.
- “SHP'nin Hayır'cı Nevşehir İl Başkanı Görevden Alındı”, *Günaydın*. 19 Ağustos 1987.
- “Siyaset Yasağına Giren 723 Kişi Açıklandı”, *Milliyet*. 30 Nisan 1983.
- “Siyasi Partiler Feshedildi”, *Cumhuriyet*. 17 Ekim 1981.
- “Solda İlk Flört”, *Hürriyet*. 25 Temmuz 1987.
- “Solda Yeni Güç”, *Milliyet*. 3 Kasım 1985.
- “Tek Hedef Özal”, *Milliyet*. 12 Ağustos 1987.
- “Ve Ecevit Grup Kurdu”, *Milliyet*. 31 Aralık 1986.

Gazete Makaleleri

- BALBAY, Mustafa, “İnönü, ANAP Sonun Başında”, *Cumhuriyet*. 1 Haziran 1987.
- DOĞAN, Yalçın, “Evren Formülü: Referandum”, *Cumhuriyet*. 16 Ağustos 1986.
- ÖZBİLGİN, Füsun, “İnönü: Hayır Çıkarsa Yazık Olur”, *Cumhuriyet*. 30 Temmuz 1987.
- PARLA, Taha, “İki Tür Halk Oylaması: Referandum ve Plebisit”, *Cumhuriyet*. 18 Şubat 1986.
- TAN, Ahmet, “Sonuçtan Emin Değilim”, *Cumhuriyet*. 5 Ağustos 1987.